

MAARİF-İ UMUMİYYE NEZARETİ TEŞKİLATI-II¹

Teyfur ERDOĞDU²

I. Maarif Nezareti'nin Diğer Makamlarla Olan İlişkileri ve Bunun Sonucunda Yetki ve Görevlerinin Şekillenmesi

A. Padişah-Maarif Nezareti İlişkisi: Padişahın maarif alanında nezaretle olan ilişkilerinin büyük kısmını tahmin edileceği üzere mektebler oluşturmaktadır. Çünkü; o dönemde bir kurumun ne oranda mektebler üzerinde hakimiyeti varsa o oranda da maarife etkisi vardı. Bu bakımdan padişahın böyle bir alandan içtinab etmesi düşünülemezdi. Kaldı ki imparatorluk dahilindeki asayişin temini de bir bakıma mekteblere ve buralarda yetiyecek kuşaklara aktarılan şuurun imparatorluğun bekası açısından sağlıklı olup olmamasına bağlıydı. Bu yüzden mekteblerin önem kazandığı 19.yüzyılın başından itibaren padişahlar bu hususta her zaman söz sahibi olmuşlar ve mektepleri denetimleri altında tutmak için gereken hemen her türlü girişimde bulunmuşlardır.³ Daha sonraki

¹ Bu makale, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı, I.Ü. Siyaset Bilim Dalı basılmamış Y. Lisans tezi 1995, 627 s., dan yola çıkılarak hazırlanmıştır. Konuyu seçmemde ve çalışma süreci içinde yardımını esirgemeyen başta sayın hocam İlber Ortaylı'ya ve tez danışmanlığımı yürüten sayın Adalet Alada'ya müteşekkirim. Makalenin ilk kısmı bu derginin bundan önceki sayısında yayınlanmıştır.

² A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi. Araştırma Görevlisi.

³ Meselâ, II.Mahmud'un emriyle 1839'da Mekteb-i Ulum-ı Harbiyye ve Mekteb-i Maarif-i Adliyye (BOA, I, DH, no:64 (AA, s. 226, dn. 3'den) Başka örnekler için bkz BOA, I, MV, no: 4415) kurulmuştur (İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin Tesisi", Tarih Vesikaları, 1941, 1/3, s. 212-225). II.Mahmud'un uyguladığı maarifle ilgili bu reform programlarının tıpkısını Mısır'da Mehmed Ali paşa uyguluyor ve denetliyordu. Meselâ, Mehmed Ali paşa, 1809'da İtalya'ya askeri bilimler, basımcılık ve gemi inşası konularında eğitilmek için öğrenci gönderiyor, 1816'da Kahire'de Kaleiçi'nde bir harb okulu kuruyor, 1821'de buna Fransızların da yardımıyla Asvan'da kurulan bir yenisini daha ekliyordu. Bununla da kalmayarak 1827 yılında Fransızca eğitim yapan bir tıbbiyye, aynı yıl bir veteriner okulu, 1829'da da bir eczacılık okulu açıyordu (Bkz. M. F. Nafiz Uzluk, 19ncu Asır Başında Mısır Maarifi ve İlk Tıp Mektebi, İstanbul 1937). Ayrıca bu mekteblerin gelişimini bir nezaret altında tutmak için de *Divanü'l-Medaris* adı altında bir merkezi organ dahi kuruyordu. Bunun gibi II.Mahmud da ilk ve orta eğitimi kurmadan yüksek eğitimi geliştirme çabası içine

yıllarda da bu durum değişmemiş aksine bu sefer imparatorluk büyük bir reform dalgasına tutulmuş olduğu için, padişahlar maarife özellikle mekteblere daha bir özenle yaklaşmaya başlamışlardı.⁴ Bunun yanında padişahlar mekteb kurulması hususunda yine bir çeşit yetki olan mekteb açma iznini elinde bulunduruyorlardı.⁵ Nitekim, II.Abdülhamid, ilgisini sadece devlet okullarıyla sınırlamamış yabancı mekteplerinin de durumunu gözden geçirmek ve bunlar için yeni bir politika belirlemek üzere çeşitli bilgi kaynaklarını harekete geçirmiştir.⁶ Padişahların mekteblere dair olan yetkileri sadece bir mektebi açmak, onu kendi himayesi veya gözetimi altına almak veya kapatmakla sınırlı kalmayıp bu yetkilerin doğal bir uzantısı olan mekteplerin ders cetvellerini ve kitaplarını belirleme, değiştirme ve muallimlerini atama, değiştirme veya azletme konusunda da gözüküyordu.⁷ Bunun yanısıra padişahlar Maarif Nezareti'nin teşkilatıyla (merkez ve taşra

---

giriyordu. (Ayrıca orta eğitim için bkz. Erdoğan Başar, "Tanzimat Döneminde Çağdaş İlk ve Orta Öğretim Kurumlarının Kuruluşu (1839-76)", *Askerî Tarih Bülteni*, Şubat 1992, c. 17, sayı 32, s. 55-80) Ayrıca burada belirtmemiz gerekiyor ki bu iki programın arasındaki paralellik esas olarak temelinde bir elit modernizasyonunun olması ve halk eğitimi konusunda birtakım öğelere sahip bulunmamasında yatıyordu (Bill Williamson, *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, London, 1987, s. 57-68). Bunun gibi Napoleon dönemi Fransız eğitim sistemi için de aynı şeyler rahatlıkla söylenebilir (Çağatay Uluçay ve E. Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958, s.124-125 ve ayrıca Fransa eğitim teşkilatında müfettişler için bkz. Hasan Ali Yücel, *Fransa Maarif Teşkilatında Müfettişler*, İstanbul 1934). Yine çok önceleri, 425 yılında Doğu Roma imparatoru II.Theodosios ile Batı Roma imparatoru Valentinianus tarafından neşrolunan bir emirname ile Constantinople'da bir yüksek mekteb açılması emrediliyordu (Adnan Adıvar, a.g.e., s.11).

⁴1877 yılı Cedid Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane Nizamname-i Dahilîsi'nde bu çok açık bir biçimde görülmektedir (Düstur, 1. tertib, c. 4, m. 1, s. 439-444). Bu maddeyle mekteb doğrudan doğruya padişahın himayesi altına alınıyordu. Bunun dışında padişah, mektepleri başka bazı sebeplerle de kendi gözetimi altında tutuyordu. Meselâ; 1884 yılında Mehmed Nadir bey tarafından kurulan Nümune-i Terakki Mektebi, 1895 yılında, Mehmed Nadir beyin adını Abdülhamid'i tahttan indirmek isteyen 300 kişi arasında geçmesi yüzünden, iradeyle Maarif Nezareti'ne bağlanmış ve Mehmed Nadir bey de Halep maarif müdürlüğüne atılmıştır (Hasan Ali Koçer, a.g.e., s. 155-156).

⁵Meselâ, Maarif Nezareti, Fenn-i Mimarî Mektebi'ni kurmak için 10 Kasım 1894'te sadaret makamı vasıtasıyla padişahın izin istemiştir. (Osman Ergin, a.g.e., s. 1026-1027).

⁶1893 yılında Maarif Nezareti'nden Protestan okulları konusunda bilgi istenmiş ve bunun üzerine Maarif nazırı Zühdü paşa, vilayetlerden ve maarif müdürlüklerinden bu hususta bilgi toplayarak bir defter haline getirmiş ve bunu 1 Ağustos 1893 padişaha sunmuştu (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 35, Zarf 100, Karton 102, no: 232). Ayrıca bkz. Yahya Akyüz, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okullarıyla İlgili Orijinal 2 Belge", *AÜEF Dergisi* 1970, c. III, sayı: 1/4, s. 121-130.

⁷Meselâ; 1869 yılında mekteplerin dereceleri ülä, saniyye, âliyye olmak üzere düzenlenmiş, Maarif Nezareti'nce kabul edilmiş, fakat padişah verdiği bir emirle cetvellerin içerdiği derslerden bazılarını tamamen ve bazılarını da kısmen iptal etmişti. (Osman Ergin, a.g.e., s. 843). Yine, 2 Şubat 1877 tarihli bir irade ile padişah sadrazama Mekteb-i Mülkiyye talebesinin gidişatından pek memnun olmadığını belirterek tedbir alınmasını istemiş, bunun üzerine Bâb-ı Âli ve Maarif Nezareti telaşa düşerek ders cetvellerini değiştirip muallimler için bir talimatname yapmışlardı. Bu

memur ve müesseselerinin işleyiş ve düzenlenişi ile) ilgili olarak da bir takım müdahalelerde bulunuyordu.⁸ Ancak padişahların bu yetkisi zaman zaman Tanzimat ve II. Meşrutiyet'le başka müesseseler tarafından paylaşılmış ve sınırlandırılmıştır.

B. Bâb-ı Âli. Heyet-i Vükela-Maarif Nezareti İlişkisi: Maarif nâzırının Heyet-i Vükela'ya dahil olmasıyla Maarif Nezareti, Heyet-i Vükela'da nâzırlık düzeyinde temsil edilmeye başlanmıştır. Bu temsil işleminden sonra, nezaret ile Heyet-i Vükela ilişkileri daha bir yoğunlaşmıştır. (1871'de sivil bürokrasinin yapısı ve sarayla olan ilişkisi için bkz. Ek 12) Heyet-i Vükela ile Maarif Nezareti arasındaki ilişkiler nezaret tarafından yapılan veya yaptırılan yasa tasarılarını görüşerek oylamak ve padişahın iradesine sunmak şeklinde gerçekleşmekteydi.⁹ (1878'den sonraki merkezî idarei için bkz. Ek 13). Yine mekteplerin kuruluşu, kapatılışı, tahsisatı, muallimleri, ders cetvelleri, maliyesi ve asar-ı

talimatname ile muallimlerin ders konusu dışında konuşmaları yasaklanıp sadâkat dışında hareket edenlerin şiddetle cezalandırılacağı belirtilmişti (Mehmed Emin Erişirgil, "Nutuk", Siyasî İlimler Mecmuası, sayı: 105, s. 478). Yine bunun gibi II. Abdülhamid Maarif Nezareti'nin Şûrâ-yı Devlet'e hazırlattığı Lisan Mektebi Nizamnamesi'nde belirtilen derslerin yanında Arabca'nın da Fransızca gibi mecburi olmasını emretmişti (Cavide Işıksal, "Türkiye'de Açılan İlk Yabancı Dil Okulları", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1968, sayı: 8, s. 31). Diğer bir misalde, 22 Haziran 1892 tarihinde Ferik Osman Zeki paşa padişahın emri ile bir önerge (BOA, I, MM, no: 5638, lef 2) hazırlayarak nezaretçe Aşiret Mektebi'nin ders programlarının belirlenmesini istemişti (BOA, I, MM, no: 5638, lef 1). Muallimleri doğrudan tayin, değiştirme ve azletme ile muallimlere bu işlemlerin yapılabilmesi için gerekli iznin verilmesi konusunda da padişahların müdahaleleri gözüküyordu. Meselâ; Darülfünun coğrafya dersine Maarif Nezareti muavinlerinden Mekteb-i Mülkiyye hocası Mehmed Cevdet efendinin tayin edilmesi için 12 Ekim 1863 tarihinde padişahın irade istenmiş ve bu kişi padişahın verdiği izin üzerine mektebe muallim olarak tayin edilebilmişti (Takvîm-i Vekayi, no: 717).

⁸Padişah'ın maarifi ve bununla ilgili olarak varolan her türlü şeyi önemsemesi ve denetlemek istemesi sonucu Meclis-i Muhtelit'in üyelerinin seçimi ve tayininde de tek söz sarfeden kişi olmak istemesiyle karşılaşırız. Bunun gibi Maarif Nezareti'nin kurulmasından önce de padişahın onayı olmadan kimse maarif meclislerine üye olarak atanamıyordu. Meselâ; 15 Nisan 1851 tarihinde Encümen-i Daniş'in 1. başkanlığına Ataullah efendizade Şerif efendi, 2. başkanlığına Hayrullah efendi atanırken son söz padişahın olmuştur (BOA, I, MV, no: 6740 ve Takvîm-i Vekayi, no: 449). Padişahın teşkilatla ilgili yetkileri sadece meclisler konusuyla sınırlı kalmayıp, nezaretin diğer teşkilat memurlarına da uzanıyordu. 1889 yılı Müze-i Hümayun Nizamname-i Dahilisi (Düstur, mütemmim, s.105-112 ve 1. tertib, c. 6, m. 3,4, s. 343-349)yle Müze-i Hümayun doğrudan doğruya Maarif Nezareti'ne bağlı bir müessese olarak kabul edilmiş ancak müzenin idaresini padişah tarafından tayin olunan bir müdür ve 6 muhafız yerine getirir hükmü kabul edilmişti. Yine 21 Ekim 1894 tarihli irade (BOA, I, Hususiyye, no: 70) ve 1915 yılında yayımlanan Matbaa-yı Amire Nizamnamesi (Düstur, 2. tertib, c. 7, m. 3, s. 493-496)ne göre, Matbaa-yı Amire de Maarif Nezareti'nin seçtiği ve padişahın onayladığı bir müdür tarafından idare ediliyordu. Bunun gibi 12 Ağustos 1903 tarihinde de Aşiret Mektebi müdürü Nadir bey Halep maarif müdürlüğüne padişah tarafından tayin edilmişti (Osman Ergin, a.g.e., s. 1007).

⁹Meselâ, Maarif Nezareti'nin Şûrâ-yı Devlet'e hazırlattığı Lisan Mektebi Nizamnamesi Heyet-i Vükela'ya sunulmuş ve oraca da kabul edilerek 24 Eylül 1879 tarihinde padişaha onay için gönderilmiştir (Cavide Işıksal, a.g.e., s. 30).

atika gibi konularda Heyet-i Vükela, Maarif Nezareti'nin üzerinde yetkiliydi.¹⁰ Heyet-i Vükela'nın merkez ve taşra maarif teşkilatı üzerinde de bazı yetkileri bulunmaktaydı.¹¹ (1908 yılındaki sivil bürokrasiyi ve sarayla olan ilişkisi için bkz. Ek 14 ve 1914 yılındaki sivil bürokrasinin yapısı ve İttihad ve Terakki ile olan durumu için bkz. Ek 15)

¹⁰Bu konuda ilişkileri çarpıcı hale getiren 1893 tarihli bir kararı öncelikle belirtmemiz gerekiyor. Bu karar (Düstur, 1. tertib, c. 6, s. 1456-1457) ile Heyet-i Vükela mekteb kurulması konusunda tam yetkili hale getiriliyor ve Heyet-i Vükela'nın izin vermediği hiçbir mekteb için Maarif Nezareti ruhsat veremez deniliyordu. 1896 yılı Vilayât-ı Şahane Maarif Müdürleri'nin Vezâifini Mübeyyin Talimat (Düstur, 1. tertib, c. 7, s. 118-129)a göre de bir mektebin yeniden inşası için bulunduğu yerin nüfus miktarı, yer ve siyasi itibarla bir mahzuru olup olmadığı yönlerinin araştırılması ile resminin ve gerçekleştirilecek masraflarının kullanılma şeklini içeren bir keşif defteri Maarif Nezareti tarafından Bâb-ı Âli'ye verilmesi lazımdı. 1911 yılında yayımlanan Tesis-i Mekâtib İçin Arnavutluk Vilayâtına İzam Olunacak Memurine Mahsus Talimat (Düstur, 2. tertib, c. 4, s. 20-24)a göre de Arnavutluk vilayetinde acilen açılacak olan ibtidai mekteplerin tesislerine ad işlemlerin yapılması için hazırlanan bir talimatın hükümlerinin Maarif Nezareti'nce tatbikine Şûrâ-yı Devlet ve Heyet-i Vükela kararıyla ruhsat verilmişti.

Ayrıca, Heyet-i Vükela, daha önce başka bir kurumun kurduğu, bir mektebin daha sonra Maarif Nezareti'ne bağlanmasına da karar verebilirdi. Meselâ, 21 Ekim 1893 tarihinde Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Hamidiyye Ticaret Mektebi, Heyet-i Vükela kararıyla bundan sonra, Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu (Osman Ergin, a.g.e., s. 1142).

Bunun yanında Heyet-i Vükela bir mektebin nezaretle olan irtibatını kesmeye de yetkiliydi. Meselâ 1920 yılında yayımlanan Darü'l-eytamların Maarif Nezareti'nden Fekk-i İrtibatı İle Dahiliyye Nezareti'ne İlhakları Hakkında İrade-i Seniyye (Düstur, 2. tertib, c. 12, s. 284)yle Darü'l-eytamlar, Heyet-i Vükela'nın kararı ile Maarif Nezareti'nin elinden alınmışlardı.

Maarif Nezareti'nin eğitiminin malî yönüyle ilgili olarak bulunacağı tasarruflarda yine Heyet-i Vükela bir denetimi konumunda bulunuyordu (Düstur, 1. tertib, c. 6, s. 389). Nitekim, ilköğretimi malî darboğazdan kurtarmak için Sivas valisi Halil Rifat paşa, 5 Kasım 1882 tarihinde Maarif Nezareti'ne sunduğu proje daha sonra nezaret tarafından uygun bulunarak Heyet-i Vükela'ya sunulmuştu. Heyet-i Vükela da projeyi uygun bularak Sivas'ta tecrübe edilmesine karar vermiştir (BOA, I, MM, no: 3347).

Bunun gibi Heyet-i Vükela, asar-ı atika konusunda da Maarif Nezareti'nin yetkilerini denetleyen ve gereğine göre de, özel hükümler çıkaran bir konumda yer alıyordu. Meselâ, 1883 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 4'ün zeyli, m. 10, 11, 16, s. 89-97)ne göre de yapılacak bir asar-ı atika araştırması ve ihracı için izin yine Maarif Nezareti'nin yazısı ile birlikte Bâb-ı Âli'nin görüşüne bağlıydı. Yine bu nizamnameye göre, Bâb-ı Âli'den izin alınmadıkça asar-ı atikanın araştırılması ve ihracı için ruhsat verilemezdi. 1906 yılı Asar-ı Atika Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 8, m. 7, 9, 17, 18, s. 506-515)ne göre de Maarif Nezareti sondaj ve hafriyat yapabilmek veya yapmak isteyenlere müsaade vermek ve araştırma ve sondaj için belirlenen sürenin uzatılması ve eserin kıymetinin belirlenmesi için Bâb-ı Âli'nin iznine müracaat etmek zoru idiydi.

¹¹Bunun için bkz. "Tahlif Senedati" örneği (İkdam Gazetesi, s. 5561 ve Yücel Aktar, II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları, İstanbul 1990, s. 133). 1912 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatına Mütedair 19 Rebiyülevvel 1330 Tarihli Nizamnameden 24. Maddenin Tayy'ı Hakkında İrade-i Seniyye (Düstur, 2. tertib, c. 4, s. 401)den anladığımızı göre, sözkonusu olan maddeyi Heyet-i Vükela yetkisini kullanarak, Maarif-i Umumiyye Nezareti teşkilatına dair olan nizamnameden çıkarmıştı.

C. Sadaret-Maarif Nezareti İlişkisi: Sadaretin maarifle olan münasebetleri Maarif Nezareti'den daha önceye dayanmaktadır. Sadaretin mektebler hususunda birçok yetki ve görevleri bulunmaktadır: mekteb açmak, kapamak, bağlı olduğu mercileri değiştirmek v.b.¹² Maarif teşkilatı konusunda sadaretin padişaha arzlarında bazı yetkiler tesbit edilmektedir. Bunlara göre her türlü işlemin padişahın önce uğrayacağı son mercii sadaretti. Ancak buranın görüşü alınarak padişah iradesine başvurulabiliyordu. Bunun gibi maarifle ilgili bir meclisin kurulmasından önce de muhakkak sadaretin görüşü alınmalıydı. Sadaret maarifle ilgili olan meclislerin çalışmalarını da onlarla haberleşerek denetliyordu. Yine sadaret, merkez ve taşra maarif teşkilatında bulunan memurlar konusunda bunların tayini, değiştirilmesi ve azilleri¹³, bunlara verilecek mükafatlar¹⁴ ve cezalar gibi bir takım yetkilere sahipti. Nitekim, sadrazamın emrinde olan ve 1878 yılında kurulan *Memurin-i Mülkiyye Komisyonu*, Batılı yöntemlere yakın bir biçimde, bütün memurların atanması, terfileri, nakilleri ve emekliye ayrılmasıyla uğraşıyordu. Böylelikle bürokraside bir rasyonelleşmeye gidış görölüyordu. Bundan başka yine sadaretin emri altında çalışan bir de *Ahval-i Memurin Sicilli Komisyonu* vardı. Bu komisyonun her nezaret ve dairede şubesi olup bütün bürokratların ayrıntılı özgeçmişleri, çalışma raporları, beyanları ve düşünceleri burada toplanmaktaydı.¹⁵ Bu iki komisyon yüzünden maarifin tüm memurları, sadarete biraz da korkuyla bağlanıyorlar ve hareketlerinde temkinli davranıyorlardı. Çünkü; sicillerine gelebilecek herhangi bir leke memuriyetlerinin o noktada bitmesi veya işten azledilmeleri demektir.¹⁶

¹² Meselâ; 18 Aralık 1873 tarihinde Maarif Nezareti'nin sadarete idadilerin açılmasına ihtiyaç olduğunu bildirmesi (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 18, Zarf 93, Karton 37, no: 553/419) üzerine sadarete teklifin kabul edilerek ilk mülki idadi olan Darü'l-maarif binasının açılması (Bayram Kodaman ve A. Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, İstanbul 1992, s. 485). Bazen de sadaret, mektebin açılması için gerekli izni vermeyerek mektebin kurulmasını engelliyordu. Meselâ, Suriye kıtasında ve Beyrud'da açılmış olan yabancıların mekteplerine karşı, Maarif Nezareti vilayet merkezlerinde birer Tıp mektebi açılmasına karar vermiş, durumu sadarete bildirmiş ise de, sadaret talebi kabul etmeyerek cevabını 20 Mayıs 1884'te nezarete tebliğ etmişti (a.g.e., s. 877-878).

¹³ Sadrazam Âli paşanın, bir takım uygunsuz hareketlerinden dolayı, Şinasi'nin "rütbesinin ref'i, memuriyetten def'i, maaşının kat'ı" (Şinasi, *Türk Klasikleri*, s. 6)nı isteyen bir tezkeresi üzerine 18 Eylül 1856 tarihinde Şinasi efendi Meclis-i Maarif üyeliğinden azledilmiştir (BOA, I, MM, no: 312).

¹⁴ Meselâ, nezaret, Medrese-i Hayriyye, Şemsü'l-Maarif ve Halile-i Mahmudiyye medreseleri talebelerinin 2 Temmuz 1883 tarihinde imtihanlarını yapmış ve talebenin göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı bu medreselerin müdür ve ders nâzırlarına mükafat vermek istemiş, bunun için sadarete başvurmuş ve oradan izin istemiştir.

¹⁵ *Düstur*, 1. tertib, c. 4, s. 63-66; *Düstur*, 1. tertib, c. 5, s. 965; *Düstur*, 1. tertib, c. 6, s. 3 ve BOA, Yıldız Tasnifi, no: K 37, 47/37; no: K 36, 47/36; no: K 14, no: 1239 ve no: 1339.

¹⁶ Nitekim, 1886 senesinde Said paşa maarif memurlarının Maarif Nezareti'nden ziyade sadaret makamının nüfuz ve baskısı altında olduğunu ve bu yüzden mekteblerin tesisi için gerekli tüm meseleler hakkında mahallî maarif memurlarıyla sürekli haberleşebildiğini söylemektedir. Hatta umumî maarif için ahalden bir vergi alınması teklifini Heyet-i Vükela'ya götürmüş, oradan red cevabı alınca valilere resen aşara zam yapmalarını emretmiştir. Said Paşa, *Said Paşa Hatıratı*, c. 1, s. 160.

D. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye-Maarif Nezareti İlişkisi: Meclis-i Vâlâ'nın başlıca vazifeleri devletin muhtaç olduğu kanunname tasarılarıyla nizamnameleri hazırlamak, memurların davalarından başka devletle ferdler arasındaki davaları görmektir. Mecliste kendisinden izah istenen nâzır ve ilgili kişiler gerekli izahı vermeğe mecburdular.¹⁷ Yine herhangi bir konuda meclise havale edilen evrak, meclis tarafından ilgili olduğu daireye gönderilerek o dairenin fikri alındıktan sonra mecliste görüşülmekteydi. Ancak daha sonra, Meclis-i Vâlâ'nın kanun tasarılarıyla nizamnameleri hazırlamak yetkisi 1854'te kurulan *Meclis-i Âli-i Tanzimat*'a devredildi. 14 Temmuz 1861 yılında da bu meclis Meclis-i Vâlâ ile birleşti. Daha sonra bu iki meclis yerlerini *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye*'ye bıraktılar.¹⁸

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin mekteblere yönelik yetkisi; mekteb açılması için verilen teklifleri incelenek, mektebler için hazırlanan nizamnameler hakkında görüşme yapmak¹⁹, yeni mekteblerin ve bu mekteblere gerekli olan araç ve gereçlerin temini için karar almak, her türlü komisyonun maarifle ilgili olarak hazırladığı yasa tasarılarını tetkik ve kabul etmektir.²⁰ Meclis-i Vâlâ'nın teşkilatla ilgili yetkilerine gelince bunların daha ziyade merkez ve taşradaki meclisler ve maarifle ilgili olarak kurulan organlar üzerinde yoğunlaştığı görülür.²¹

¹⁷17 Ocak 1845. TSMA, E. 2260/3, 8 M 1261 (AA, s. 196, dn. 2'den). Meclis-i Vâlâ için ayrıca bkz. Mehmed Seyidanlıoğlu, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye 1838-1876", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1989, c. XXVII, sayı 1-2, s. 265-276; aynı yazar, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara TTK, 1994.

¹⁸BOA, I, DH, no: 31803 (AA, s. 258, dn. 2'den).

¹⁹1851 yılında Darülmualimin müdürü Ahmed Cevdet efendi Mekteb-i Maarif-i Adliyye Nizamnamesini hazırlayarak Meclis-i Maarif-i Umumiyye'ye sunmuş, bu belge önce Meclis-i Vâlâ'da görüşülüş, daha sonra sadrazamın yazısıyla padişahın iradesine sunulmuştur. BOA, I, DH, no: 6894 (AA, s. 238, dn. 4'den).

²⁰Sanayi mektebi kurulması için oluşturulan özel bir komisyonun 5 Ocak 1863 tarihli raporu üzerine Meclis-i Vâlâ yaptığı çalışma sonucunda, özel komisyonun tekliflerini onaylamış sonra sadaret makamına 1 Şubat 1863 tarihli müzekkere yazmıştı. Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebi'nin Kuruluşu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 1969, c. 3, f. 35, s. 20-22. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 287-293.

²¹Meselâ; Sultan Abdülmecid 1845'te Bâb-ı Âli'yi ziyaret ederek bir hatt-ı hümayun yayınlamış ve bu hatt-ı hümayun üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, imar ve islah işlerini yürütmek amacıyla Meclis-i Muvakkat ismiyle İstanbul'da bir meclisin kurulmasına karar vermişti (BOA, A., AMD., no: 374, s. 30, 4 M 1261 ve *Takvim-i Vekayi*, No: 280 (AA, s. 228, dn. 2'den)). Böylelikle maarif meseleleriyle uğraşacak ve Meclis-i Vâlâ'nın bir komisyonu olacak 12 Nisan 1845'te bir Muvakkat Meclis-i Maarif teşkil edilmiş oluyordu. Komisyonu diyoruz çünkü; o dönemde, Meclis-i Vâlâ, eğitim konularında, Meclis-i Muvakkat'ın hazırlamış olduğu raporlara istinaden karar verirdi (Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e, s. 363). Daha sonraki dönemde de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin işi üzerine padişah tarafından çıkarılan bir hatt-ı hümayun ile 11 Mart 1839 tarihinde Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti kurulmuş ve başına İmamzade Esad efendi, başkatibliğine de Mehmed Nazif efendi getirilmişti. Yine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, 27 Receb 1262 tarihinde Daimî Maarif Meclisi'nin kurulmasına karar vermişti (Andreas M. Kazamias, *Education and The Quest for Modernity In*

E. Meclis-i Âli-i Tanzimat-Maarif Nezareti İlişkisi: Meclis-i Valâ'nın en önemli iki görevinden biri olan yasama yetkisi yeni kurulan bu meclise devredilmiştir. Nitekim çıkarılacak kanunları belirleme ve teklif etme yetkisiyle bütün kanunların kesinlikle Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta görüşülmesinin gerekliliği ile Osmanlı devletinde bir yasama organı ilk defa bu kadar müstakil bir duruma getiriliyordu. Meclis-i Âli-i Tanzimat mevcut olan bütün nizamları takım takım herbir nezaret, daire ve meclisten alıp onlar üzerinde gereken tedkikleri yaptıktan sonra eksik olanları ıslah, ikmal, müzakere ve gerektiğinde ilga edebilme yetkisine sahipti. Ayrıca meclis, Heyet-i Vükela'nın havale ettiklerinin yanında kendi uygun gördüğü konuları da re'sen ele alıp inceleyebilirdi. Hattâ her nezaret ve daire kendisine aid nizamlar için layihalar düzenlemek yetkisine sahip olmakla beraber bu nizamnameler önce Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta incelenir ve onun tasvibinden sonra icra mevkiine konulurlardı.²² Meclisin yaptığı kanunların uygulanması yine eskisi gibi Heyet-i Vükela tarafından yerine getirilecek ancak meclis uygulamada birtakım aksaklıklar ve yolsuzluklar gördüğü takdirde bunları Heyet-i Vükela'ya ihtar, gerekirse dava edebilecekti.²³ Yine Meclis-i Âli-i Tanzimat, Heyet-i Vükela mensuplarını ve memuriyet vazifesinde kanunlara aykırı davrananları veya görevini kötüye kullananları yargılama hakkına sahipti.²⁴ Bu bakımdan meclis herhangi bir layihanın görüşülmesi sırasında lüzum görürse onu hazırlayan dairenin memurlarını hattâ gerekirse nâzırını huzura çağırıp açıklama isteyebilirdi. Herhangi bir kimse veya memur tarafından nizamla ve umur-ı nafiaya aid olarak düzenlenecek layihalar da yine Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta incelenirlerdi.²⁵ Ayrıca son derece önemli olan bir diğer konu da kişilerin ve diğer devlet dairelerinin hazırladıkları yasa tasarılarının meclis tarafından değerlendirilmeye tâbi tutulmasıydı. Bu çevrenin merkeze yasama mekanizmasıyla sızması ve merkezİN kendi içinde yeni bir teşkilatlanmaya ve fikirlerin mobilizasyon katsayısının yüksekliğine işaret etmekteydi. Meclis-i Âli-i Tanzimat, kendisine verilen yetkiler ile zaman içinde

---

Turkey, Chicago 1966, s. 58). Daimî Maarif Meclisi'nin Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'yle olan ilişkisi iki yönlüydü: 1. *Daimî Meclis kurulduğu sırada Meclis-i Valâ reisi Rifat paşa ve Hariciyye nâzırı Mustafa Reşid paşanın gözetimi ve denetimi altındaydı* (Takvîm-i Vekayî, no: 303). Ayrıca bu denetim işlemi meclisin çalışma hayatı boyunca devam etmişti. 2. *Daimî Maarif Meclisi, Meclis-i Muvakkat'ın hazırlayıp Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye sunduğu layihaların uygulanmasıyla görevliydi* (BOA, I, DH, no: 6634 ve Takvîm-i Vekayî, no: 303 (AA, s. 233'den)).

²²Nitekim 3 Mart 1861 tarihli Maarif Nezareti'nin Vazifelerine Dair Mevad Adlı İlmühaber (BOA, I, MM, no: 1204)'in 7. maddesine göre, Meclis-i Muhtelit yapılan işleri Meclis-i Âli-i Tanzimat'a bildirmekle yükümlüydü.

²³BOA, I, MM, no: 96 (AA, s. 252, dn. 2'den).

²⁴BOA, I, MM, no: 130, lef 9; BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri, no: 1, s. 1-3 ve Takvîm-i Vekayî, no: 519 ve Ceride-i Havadis, no: 731 (AA, s. 255, dn. 1'den).

²⁵Nitekim, Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Mahsus kararı üzerine, Mekteb-i Mülkiyye'ye alınması lazım gelen şakirdanın sıfatlarını, ders cetvellerini, dahilî nizamnamesini, kurulacağı yeri, malî işlerini ve muallimlerini belirlemek üzere 23 Ocak 1859 Maarif Nezareti ile Meclis-i Âli-i Tanzimat birleşmişlerdir (Osman Ergin, a.g.e., s. 597). Bu gibi birleşmelerden beklenen amaç; yasanın yürütmeyi kontrol etmesiydi.

maarif sahasında birçok yeni hareketlere yol açan nizamnamelerin çıkarılmasında başarılı olmuştur.²⁶

F. Meclis-i Âli-i Umumî-Maarif Nezareti İlişkisi: Meclis-i Tanzimat'ın teşkili sırasında yine aynı maksatla Meclis-i Âli-i Umumî adı altında 1855 yılında bir meclis daha teşkil edilmiştir. Bu meclisin görevi kanun tasarılarıyla nizamname layihalarını incelemek ve bir karara bağlayarak padişahın tasdikine sunmaktır. Bu bakımdan meclisin maarifle olan ilişkisi bu sınırlar içinde cereyan etmekteydi. Meclis-i Âli-i Umumî de az zaman içinde maarif sahalarında birçok yeni hareketlere yol açan nizamnamelerin çıkarılmasında başarılı olmuştur.²⁷

G. Şûrâ-yı Devlet-Maarif Nezareti İlişkisi: İlk defa resmen müstakil bir idarî yargı organı, 1 Nisan 1868 tarihli bir nizamname ile tüm mülkî işlerin görüşülmesinin merkezi olmak maksadıyla Şûrâ-yı Devlet adıyla kuruluyordu.²⁸ Şûrâ-yı Devlet, tüm kanun ve nizamnameleri tedkik ve layihaları tanzim, kanun ve nizamen memur olduğu derecede idarî işleri tedkik ve kararları arz, hükümet ile şahıslar arasındaki davalara bakmak, uyuşmazlık mahkemesi görevini ifa etmek, kanun ve nizamnamelere aid olarak dairelerden gelen evrak ve takrirler üzerine görüşünü beyan etmek, kanun ve nizamnamelerin hükümleri üzerine devlet memurlarının durumlarını tahkik ve muhakemelerini icra etmek, ilgili dairelerin talebi üzerine görüş beyan etmek, bütçeleri denetlemek, vilayetler nizamnamesi icabına göre her sene vilayet merkezlerinde toplanacak umumî meclislerin islahata dair karar verecekleri maddelerin mazbatasını İstanbul'a götürecek olan komisyonları kabul etmek ve meseleyi onlarla kararlaştırmak gibi görevlerle mükellefti. Bunun yanında Meclis-i Kebir-i Maarif'in yaptığı programlar Şûrâ-yı Devlet'in tedkikinden geçirdi. Yine bu nizamnameyle Şûrâ-yı Devlet beş daireye ayrılmıştı. Bunlardan maarifi ilgilendireni umumî terbiye ve tedris işleriyle, mülkiye mektep ve medreselerine aid işleri görüşmeye

²⁶Meselâ, 1838 eğitim reformu (Takvim-i Vekayi, no: 176 (AA, s. 262, dn. 2'den)), Ziraat Mektebi'nin kurulması (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 80. Ziraat mektepleri için ayrıca bkz. Aydın Talay, "Sultan II.Abdülhamid Devri Ziraat Okulları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1991, c. V, sayı 53, s. 45-47), 3 Mart 1857 tarihli bir irade ile Meclis-i Âli-i Tanzimat kitab tabı hakkında yed-i vahid usûlünün lağvedilmesi için bir mazbata kaleme alıp ve bu mazbatanın Meclis-i Mahsus'da görüşülerek kabul edilmesi ve hangi sebepten olursa olsun basılamamış eserler için bunu basmak isteyenlerin Meclis-i Maarif'e haber vermesi ve devletçe basılmak istenen eserlerin de sahiplerine ne miktar para verilecekse bunun Meclis-i Maarif eliyle yerine getirilmesi ve böylelikle adeta telif hakkı denebilecek mukavele sisteminin oturtulmaya çalışılması (BOA, I, MM, no: 372) ve Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'nin 25 Aralık 1858 tarihinde yapılmış olması (Takvim-i Vekayi, no: 567).

²⁷Meselâ, 1846 yılında kurulan Daimî Meclis-i Maarif'in Darülfünun ve diğer mektepler hakkındaki mazbatasını Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Tanzimat ve Daimî Meclis-i Maarif'in bir araya gelmesiyle oluşan *Meclis-i Âli-i Umumî*'de görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s. 364.

²⁸BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 31, Zarf 41, Karton 79, no: 1140 ve nizamname için bkz. *Düstur*, I. tertib, c. 1, s. 703. Bilindiği üzere, Tanzimat'tan önceki dönemde idarî yargı görevini kısmen Divan-ı Hümayun, eyaletlerdeki paşa divanları ve sancaklarda mirliya divanları yürütüyorlardı. Tanzimat'tan sonra bu konuda da bir değişiklik yapıldı ve bu görevi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye yerine getirmeye başladı. Daha sonra 1861 yılında teşkil olunan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin üç dairesinden biri idarî yargıya bakmaya başlıyordu. Ayrıca bkz. Orhan Özdeş, "Danıştay Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968*, Ankara 1968.

görevli olan *Maarif Dairesi*'dir.²⁹ Daha sonra 6 Mayıs 1869³⁰ tarihinde³¹ Şûrâ-yı Devlet'in dahili nizamnamesi de neşredilmiş, 5 Nisan 1869 tarihinde *Mülkiyye ve Maarif Daireleri* birleştirilmiş, *Dahiliyye ve Maarif Dairesi* adıyla ve ayrıca idarî işlerden dolayı Şûrâ-yı Devlet'e aid muhakematın mercii olmak üzere *Muhakemat Dairesi* ünvanıyla yeni bir daire oluşturulmuştur.³² Adı geçen nizamnamenin 5. maddesine göre, kanun ve nizamlara yönelik işler önce ilgili dairede, sonra meclisin heyet-i umumîsinde görüşüldükten sonra Şûrâ-yı Devlet'e arzolanabiliyordu.³³ Şûrâ-yı Devlet Dahiliyye Dairesi de Maarif Nezareti'nin usulen ve nizamen yapmaya izinli olduğu hususlardan başka, yeniden muhtelif derecedeki mektepler, Darülfünun, darülmuaallimin ve islahhaneler teşkiline ve kitab ve mecmua telif ve tercümesi ve ilmi icadlara mükafaat verme hususlarına dair Maarif Nezareti tarafından gönderilen şeyleri görüşürdü. Ayrıca mülkiyye memurlarından azl ve değiştirilmesi lazım gelenlerden muhakeme altına alınması gerekenler hakkında kararlar verirdi. 1871 yılına gelindiğinde Şûrâ-yı Devlet daireleri, *Tanzimat*, *Muhakemat* ve *Dahiliyye* adıyla üç daireye indirildi.³⁴ Burada da *Tanzimat Dairesi*, mekteplerle ilgili kararlar alabilmekteydi.³⁵ 1876 tarihine geldiğimizde Şûrâ-yı

²⁹Bu dairenin gayesi, 1789 Fransız İnkılabı'ndan bugüne kadar olan Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübeleri ve yapılan uygulamaları inceleyerek, memleketin içinde bulunduğu şartları da gözönünde bulundurmak suretiyle Osmanlı devletinde uygulanabilecek bir Maarif Nizamnamesi hazırlamaktı. Daha sonra maarif hayatının belki de en önemli nizamnamelerinden biri olan 1869 Maarif Nizamnamesi yayımlanmıştı.

³⁰BOA'de bu tarih 3 Nisan 1869'dur.

³¹Düstur, 1. tertib, c. 1, s.707-718.

³²10 Şubat 1872 tarihinde neşredilen bir iradeyle Şûrâ-yı Devlet bu tarihten sonra *Tanzimat*, *Muhakemat* ve *Dahiliyye Daireleri* namıyla üç daireye indirilmiştir. Muhakemat Dairesi'nin görevleri arasında ise idare ile şahıslar arasında vuku bulup konuyu ilgilendiren meclislerde hükmolunan davaların istinafen ve yine bu çeşitten olup önemine binaen havale kılınan davaların nihayet mercii olmak, memuriyet görevlerine yönelik hallerden dolayı suçlanan memurların Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen muhakemelerini icra etmek, vilayet idare meclislerinde görülüp nizamı gereğince Şûrâ-yı Devlet'in temyiz ve tasdikine sunulan memurların muhakemesinin incelenmesini yapmak ve hüküm vermek, vilayet idare meclislerinin o konuyla ilgili muhakemeleri hakkında verdikleri hüküm ve kararların istinafaı kabil olanlarının başvuru üzerine istinafen görmek de vardır. Memurların muhakemesine dair neşredilmiş olan 23 Mayıs 1871 tarihli nizamnamede irade-i seniyye ile mansub memurların muhakemesinin bir seneden yukarı cezalara aid hükümlerinin Şûrâ-yı Devlet'te görüleceği esası koyulduğu gibi diğer memurların muhakemelerinin de kaza, liva, vilayet meclis-i idarelerinden hangisinde görüleceğini ve hükmolunacak cezaların ne surette icra olunup hangilerinin Şûrâ-yı Devlet'in tasdikine ihtiyaç gösterdiğini ve vilayet meclis-i idarelerinde cezaları hükmolunan suçla itham edilenlerin Şûrâ-yı Devlet'te muhakemeleri icra edilmek üzere istinaf talebine yetkileri bulunduğunu içerdiğinden Şûrâ-yı Devlet'in Muhakeme Dairesi'nin bu konudaki vezaif-i memurün muhakemesine dair olan nizamname hükümleriyle denk düşürülerek konulduğu görülür. Ayrıca İstanbul'daki memurlardan tayini irade ile olanların muhakemeleri de Şûrâ-yı Devlet'te görülürdü.

³³Ancak bunun için önce, kararın sadareten Şûrâ-yı Devlet'e havale olunması lazımdı. Daha sonra Şûrâ-yı Devlet kararını bir mazbata ile durumu sadarete bildirirdi.

³⁴Düstur, 1. tertib, c. 1, s. 703.

³⁵Meselâ, mekâtib-i aliyye için yapılacak idadiyye mekteplerine mahsus tedrisat, Maarif Nizamnamesi tarafından kararlaştırılmış olduğundan ve bundan sonra mekâtib-i aliyye

Devlet'e verilen görevlerin başında kanun ve nizam layihalarının incelenmesi ve tanzim işi geldiği gibi hükümet ile şahıslar arasındaki davaların görülmesi de görevler arasında yer almaktaydı. 1876 Kanun-ı Esasi'nin 53. maddesinde ise yeniden işin aid olduğu dairelerden verilecek izah ve tafsilat üzerine layihaların düzenlenmesi Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Bundan başka Kanun-ı Esasi'nin 85. maddesinde şahıslar ile hükümet arasındaki davaların dahi umumî mahkemelere aid olacağı açıklanmış olmasıyla Şûrâ-yı Devlet'in bu konudaki görevi ortadan kalkmış bulunuyordu.

Nitekim, 3 Ekim 1882 tarihinde Maarif Nezareti, Şûrâ-yı Devlet'e bir tezkere göndererek kendisi için yeni bir daire inşa edilmesini talep etmişti.³⁶ Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet iradeye sunulan mazbatada Mekteb-i Mülkiyye'nin arkasındaki Bâb-ı Âli caddesi üzerinde bulunan arsanın üzerine nezaret için yeni bir daire inşa edilmesi gerekliliği belirtilmiş 7 Aralık 1882 tarihinde de alınan karar onaylanmıştı.³⁷ 11 Ağustos 1908 tarihinde Şûrâ-yı Devlet içinde lüzumuna binaen daha önce olduğu gibi yine *Maarif Dairesi* oluşturulmuştur. 1909 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu ile Şûrâ-yı Devlet dairelerinin sayıları azaltılmaya tâbi tutularak 1897'de kararlaştırılan büyüklük ve biçiminde yani *Tanzimat, Mülkiyye, Maliye, Nafia ve Maarif Daireleri* şeklinde düzenlenmişti.³⁸ Maliye, Nafia ve Maarif Dairesi'ne isabet eden işler çok ve çeşitli olup tümünün orada incelenmesi ve görüşülmesi zor ve gecikmeye sebep olduğundan maarife yönelik hususların öncelikle görevi hafif olan Mülkiyye Dairesi'ne verilmesine ve adı geçen dairelerin isimlerinin de bu yeni düzene göre değiştirilmesine Şûrâ-yı Devlet başkanlığının 17 Ekim 1912 tarihli teklifi üzerine 22 Ekim 1912 tarihli irade³⁹ ile karar verilmiştir. Böylelikle dairelerin isimleri: *Tanzimat, Mülkiyye ve Maarif, Maliye ve Nafia* daireleri olarak değiştirilmiştir.⁴⁰

İçin yapılacak idadî mekteplerin lisan mektebine dönüştürülmesi hususu Maarif Nezareti'nce Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuş ve Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde müracaat görüşülerek bir mazbata ile Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umumi'si'ne sunulmuş, buradan da Maarif Nezareti'ne 1 Nisan 1879 yılında istediği verilmiş ve mektebin ders cetvelinin ve nezaretçe hazırlanmasına karar verilmiştir. Osman Ergin, a.g.e., s. 1264-1265, 1267-1268.

³⁶ Bunun gibi, 1904 tarihli Yetim Çocuklara Mahsus Yatılı Kız Sanayi Mektebi'ne İki Taksitle 7,5 Lira Alınmak Şartıyla Zengin Çocuklarından Gündüz İçin Kız Talebe Kabulü Hakkında İrade-i Seniyye (Düstur, 1. tertib, c. 8, s. 109-111)den anladığımız göre, Maarif Nezareti bunu sağlam için bir tezkere hazırlıyor ve Şûrâ-yı Devlet'e havale ediyor orası da Maliye Dairesi'ne işi gönderiyordu. Buraca kabul edilen müracaat Maarif Nezareti'ne izin vermek için padişaha sunuluyor, buradan da olumlu cevap çıkarak Maarif Nezareti'ne bu konuda izin veriliyordu.

³⁷ BOA, I, Şûrâ-yı Devlet, no: 3557 ve Maarif Nezareti'nin taşındığı diğer yerler için bkz. BOA, I, DH, no: 25042 ve no: 60967 ve no: 76456 ve no: 100036; BOA, I, Maarif, no: 2049-6, 29 Ş 1310.

³⁸ Salname-i Devlet-i Âliyye, 1327, s. 111 ve 1328, s. 107.

³⁹ BOA, Teşkilat-ı Devair ve Mecalis, 10/84-85 ve Salname-i Devlet-i Âliyye, 1333-1334, s. 126-127.

⁴⁰ Memurün muhakematı hakkında neşrolunan 17 Şubat 1914 tarihli kanun ile de memurların memuriyet görevlerinden veya görevlerini yaparken oluşan cürümlerden dolayı muhakemelerini yapmasını adliyye mahkemelerine yöneltmiş olduğundan böylelikle, Şûrâ-yı Devlet nezdindeki temyiz, istinaf ve bidayet mahkemeleri kaldırılmıştı.

Şûrâ-yı Devlet'in kendisi de mekteb kurup, idare edebiliyordu.⁴¹ Bunun yanısıra Şûrâ-yı Devlet, yukarıda verdiğimiz örnekler gibi mekteplerle ilgili başka bazı yetkilere de sahiptir.⁴² Bunun haricinde Şûrâ-yı Devlet, temyiz mercii olarak, Maarif Nezareti'nin başka organlarla arasında olan ihtilafları da yetkisi dahilinde çözümlene yoluna gitmekteydi.⁴³

H. Meclis-i Mebusan-Maarif Nezareti İlişkisi: Meclis-i Mebusan ile Maarif Nezareti ilişkileri genelde: Mekteb tahsisatları, maarifle ilgili yeni yasalar yapmak veya yapılan yasaları değiştirmek konularındadır. Yasama organı Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan denilen iki meclisten oluşan bir Meclis-i Umumi'dir. Yeni kanunlar yapmak veya eskileri değiştirmek ve padişahın onayıyla nezaretleri bu yasaların uygulanmalarına memur kılma yetkisine sahiptir.⁴⁴ Eskiden bu görev Şûrâ-yı Devlet'e aid iken, meclisin kurulmasından sonra Şûrâ-yı Devlet, sadece layihaları hazırlamakla görevli olmuştur.

I. Meclis-i Mahsus-Maarif Nezareti İlişkisi: Maarif Nezareti yapacağı bazı eğitim, öğretim ve teşkilat gibi konularda Meclis-i Mahsus'dan izin almak zorundaydı.⁴⁵

⁴¹ Meselâ, 10 Aralık 1868 tarihli (Takvim-i Vekayi, no: 988 ve Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi 1299, s. 1 ve Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 258-276) nizamnameyle ıslahhanelerin umumî nezareti Şûrâ-yı Devlet Nafia Dairesi'ne bırakılıyordu. Aynı yılda yine Şûrâ-yı Devlet başkanı Mithad paşa, Erkek Sanayi mektebini açıyordu (Osman Ergin, a.g.e., s. 686).

⁴² Meselâ, Şûrâ-yı Devlet'in, vermiş olduğu karar ile mekâtib-i askeri-i mülkiyye ve rüşdiyyeye sadece Maarif Nezareti'nin teftiş ve nezareti altında bulunan ilim müesseselerinden mezun olanların kabul edilmesine başlanmıştı (a.g.e., s. 1155). 12 Ocak 1911 tarihinde Kadastro Memurları Mektebi, Şûrâ-yı Devlet'in kararıyla yüksek mekteb haline getirilerek Kadastro Mekteb-i Âlisi adını almıştır (a.g.e., s. 1262-1263).

⁴³ Meselâ, 1906 yılı Asar-ı Atika Nizamnamesi'ne göre, bulunan menkul asar-ı atikanın kıymet takdiri konusunda Maarif Nezareti ile Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umumiyesi ortaklaşa bir değer belirlerlerdi. Ancak bunlar arasında bir uyumsuzluk olursa durum Maarif Nezareti'nce çözüldü. Eğer Maarif Nezareti'nin bu çözümlüne itiraz olunmak istenirse Bâb-ı Âli'ye başvurulur, hadise de buradan Şûrâ-yı Devlet'e havale olunur ve sonuçta verilen karara itiraz edilemezdi (Düstur, 1. tertib, c. 8, m. 9, s. 506-515).

⁴⁴ Meselâ; 25 Mayıs 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan genel kurulunda maarif bütçesi görüşülmüş ve belirlenmiştir (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c. 6/2, s. 76-81 v.d.). Yine 1910 yılında yayımlanan Maarif ve Mekâtib Müdür ve Muallimlerinden Müddet-i Hizmetleri Yirmi Seneye Baliğ Olub da Devam-ı Hizmetlerinden İstifade Olunamayacağı Tahakkuk Edeceklerin İcra-yı Emeklilikleri Hakkında Kanun Layihası, Maarif Nezareti tarafından hazırlanmış ve Meclis-i Ayan ve Mebusanda kabul olunarak kanun niteliği kazanmıştır (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 426). Yine 26 Mart 1914 Mekâtib İnşaatçının Maarif Nezareti'nce 600.000 Liralık Bir Mukavelename Akdine Mezuniyeti Mutazammın Kanun-ı Muvakkat'a göre, Maarif Nezareti'ne şirket veya banka ile geçici olarak, nezaret ve vilayet bütçeleri arasında yarıyarıya kullanılmak üzere Heyet-i Vükela'ca incelenmek ve tasdik edilmek şartıyla mukaveleleme yapma yetkisi veriliyordu (Düstur, 2. tertib, c. 6, m. 1, s. 324).

⁴⁵ Maarif Nezareti'nin tezkeresi Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra 30 Ocak 1890 tarihinde verilen karar ile Maarif Nezareti'ne boş kalan rüşdiyye binaları ibtidailere tahsis etmesi için izin verilmişti (BOA, I, MM, no: 4704). Yine, 1892 Meclis-i Mahsus mazbatasında Maarif Nezareti'nden gelen yazıların incelendiği ve Aşiret Mektebi'nin açılma zamanı ile ders programlarının uygun olduğu ve bunun

II. Maarif Nezareti'nin Yetki ve Görevleri: Siyasal iktidarın olduğu kadar diğer iktidarların da sahip oldukları ideolojiyi devam ettirmek gelecek kuşaklara yaymaktaki etkin araçlarından biri olan eğitim süreci içinde okul açmak ne derece önem taşıyorsa yine aynı kaygılarla açılan okulları denetlemek de eş değerde bir önem arz etmektedir. Tabiidir ki bu denetleme o dönemde, bir yandan Osmanlı yöneticilerinin idrak düzeyine diğer yandan idarecinin gücüne bağlı kalmıştır. İmamzade Esad efendi Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'nin başına atandığı zaman ortada bir rüşdiyye dahi yoktu. İlk olarak Sultanahmed camii sultan mahfilinde daha ziyade devlet memuru yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adliyye ismiyle bir mekteb açılmıştı.⁴⁶ Sanılmasın ki Maarif Nezareti kurulduktan sonra tüm mektepler bu nezarete bağlanmış ve denetim ve idare tek elden görülmeye başlanmıştır. Gerçekten de böyle bir gelişme yaşanmamış aksine bu tek elden idare, denilebilir ki hemen hemen imparatorluğun sonuna kadar sağlanamamıştır. Çünkü; Maarif Nezareti'nin kurulmasına rağmen hâlâ her teşkilat kendi ihtiyaç duyduğu personeli kendisi yetiştirmeye devam etmiştir.⁴⁷ Yine, personel haricî sebeplerle de bazı şahıslar ve

---

hazırlıklarının yapılmasının da Maarif Nezareti'ne bırakılmasına karar verildiği belirtilmekteydi (BOA, I, MM, no: 5641, lef 4). Aşiret Mektebi için ayrıca bkz. İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ankara 1972, c. XI, sayı 63, s. 17-24 ve *International Studies Journal of Middle East*, Şubat 1996, no: 28.

⁴⁶ Açılan bu mektebin bir diğer görevi de devlet dairelerinde halen çalışan memurların derslere devamlarını temin ederek bilgi seviyelerinin yükseltilmesini sağlamaktı (Mahmud Cevat, a.g.e., s. 25-27).

⁴⁷ Nitekim; *Ticaret Nezareti*; 23 temmuz 1858'de orman işleri için gerekli eleman yetiştirmek üzere Fransa'dan getirtilen orman mühendisi Tassy'nin idaresinde bir yüksek okul açılmıştı (Faik Reşid Unat, a.g.e. s. 135). Yine 1884 yılında Ticaret Nezareti, Erkek ve Kız Sanayi Mektepleri umum müdürlüğünün nezaretinde iki kız sanayi mektebi açılmıştı (a.g.e., s. 85). Aynı şekilde *Hariciyye Nezareti* de kendisine eleman yetiştirmek için 1864 yılında Lisan Mektebi'ni açmıştır. 1875 yılında *Zabtiyye Nezareti*'ne bağlı yaklaşık 13 rüşdiyye varlı. *Dahiliyye Nezareti*, Mekteb-i Mülkiyye'yi kurmuştur. *Maliyye Nezareti*, 7 Temmuz 1881 tarihinde Orman ve Maadin Mektebi'ni (a.g.e., s.94), 1910 yılında da Maliye Memurları Mektebi'ni kurmuştu (Osman Ergin, a.g.e., s. 1255-1257). Bundan başka 1886 yılında Bursa'da *Düyun-ı Umumiyye İdaresi* tarafından bir Harir Darü't-talimi açılmıştı (*Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, 1324, s. 596-597). *Harbiyye Nezareti*, 1908'de Polis Mektebi'ni (Osman Ergin, a.g.e., s. 1245-1247), Askeri Baytar Mektebi'ni açmıştı (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 69). *Defter-i Hakani Nezareti*, 1911 yılında bir Kadastro Memurları Mektebi açmıştı (Osman Ergin, a.g.e., s. 1262-63). *Telgraf Nezareti*, 1860 yılında Telgraf Mekteb-i Âlisi'ni açmıştı (a.g.e., s. 625). *Belediye* de 1911 yılında şehremini Tevfik beyin vasıtasıyla, belediye müfettişi, belediye çavuşu ve tebhirhane memuru yetiştirmek üzere Belediye Memurları Mektebi'ni açmıştı (Hasan Ali Koçer, a.g.e., s. 214-215). *Meşihat* makamı da 1853 yılında şer'iyye mahkemeleri için hakim yetiştirecek bir mekteb olan Muallimhane-i Nüvvabı açmıştı (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 135). *Nafia Nezareti*, 22 Ağustos 1911 tarihinde mühendishanelere yardımcı unsurlar yetiştirmek üzere Kondüktör Mektebi'ni açmıştı (*Bayındırlık İşleri Dergisi*, Cumhuriyet'in X. Yıldönümü Özel Sayısı, 1933, s. 291). *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti* tarafından, nizamî mahkemeler için lüzumlu elemanları yetiştirmek ve onlara gerekli kanunlarla hukuk usul ve prensiblerini öğretmek için 2 Temmuz 1870 tarihinde Kavanin ve Nizamât Dersanesi açılmıştı (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 74-75). *Adliyye Nezareti* de 1874'de Mekteb-i Sultanî bünyesinde İlm-i Hukuk Mektebi'ni (a.g.e., s. 74-75) ve Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'yi kurmuştu.

kurumlar da mekteb açıyorlardı.⁴⁸ Bununla birlikte, değişik kurumlara bağlı olarak açılan mektebler zamanla Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu.⁴⁹ Ancak istisnaî de olsa bazı mekteblerin idareleri tekrar Maarif Nezareti'nden alınarak başka kurumlara bırakılmıştı.⁵⁰ Bunun haricinde Maarif Nezareti zaman zaman diğer müesseselerle birlikte ortaklaşa mekteb kurmuş ve idare etmiştir.⁵¹ Bununla birlikte elbetteki Maarif Nezareti'nin tek başına kurduğu mektebler de vardır.⁵²

Evkaf Nezareti, evkaf işlerini düzene sokmak, evkaf katib ve memurları yetiştirmek amacıyla 10 Mayıs 1911 tarihinde Evkaf Memurları Mektebi'ni kurdu (Osman Ergin, a.g.e., s. 215). *Tophane-i Amire Nezareti*, 1869 yılında ordu ihtiyaçları için dikimhane niteliğinde Yedikule Kız Sanayi Mektebi'ni açmıştı (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 85). *Şûrâ-yı Devlet* de 1864 yılında Mekteb-i Sanayii kurmuştu (Osman Ergin, a.g.e., s. 636).

⁴⁸ Nitekim Girid Neşr-i Maarif Cemiyeti dahi 1910 yılında İstanbul'da, Mekteb-i Meşrutiyet adlı bir okul kurmuştur. Yeni Tasvir-i Efkar, 9 Şubat 1910 (ME, s. 186'den).

⁴⁹ 3 Mart 1861 tarihinde Maarif Nezareti'nin Vazifelerine Dair Mevad (BOA, I, MM, no: 1204) adı ile yayımlanan ilmühaber Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye'den başka bütün okullar Maarif Nezareti'ne bağlı olacaklardır denmiştir (Ayrıca bahriye mektepleri için bkz. Ali İhsan Gencer, "Özel Bahriye Mektepleri Hakkında Bir Genelge (1851)", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1976-77, sayı 7-8, s. 413-417 ve Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", Deniz Kuvvetleri Dergisi, 1973, c. LXXIX, sayı 482, s. 44-56). Meselâ, 1884 yılında önce Ticaret Nezareti içinde kurulan Hamidiye Ticaret Mektebi 1887 yılında sanayi mektepleriyle birlikte Maarif Nezareti'ne devrolunmuştur (Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 87). 1864 yılında Şûrâ-yı Devlet tarafından kurulan Mekteb-i Sanayi daha sonra 23 Haziran 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne bağlanmıştı (BOA, I, Maarif, no: 2815-3, 8 Z 1310). Bunun gibi mekteblerin daha önce başka organlarca kurulup sonra Maarif Nezareti'ne bağlanması sadece biz de değil diğer hükümetlerde de gözüktüyordu. Meselâ, Bulgaristan'da da önce belediye tarafından açılan tiyatro müessesesi 1904 senesinde Bulgaristan Maarif Nezareti'ne devrolunuyordu (Ali Haydar Taner, a.g.e., s. 211,214).

⁵⁰ 1920 yılında yayımlanan Darü'l-eytamların Maarif Nezareti'nden Fekk-i İrtibatı İle Dahiliye Nezareti'ne İlhakları Hakkında İrade-i Seniyye'yle Darü'l-eytamlar Meclis-i Vükela'nın kararı ile Maarif Nezareti'nin elinden alınmışlardır. *Düstur*, 2. tertib, c. 12, s. 284. Yine Darüşşafaka, önce kendi idaresinde idi sonra nezarete bağlandı ve Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye'nin çabaları sonucu, kendi idaresine kavuştu. Süheyl, "Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye ve Darüşşafaka", Tanin, 9 Mart 1909 (ME, s. 185'den).

⁵¹ Meselâ, Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye'nin ilmi nezareti daima Askeri Tıbbiyye'ye bağlı olmakla beraber yönetimi Maarif Nezareti'ne bağlıydı. Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 74. Ayrıca askeri yüksek okullar için bkz. Alaaddin Avcı, *Türkiye'de Askeri Yüksekokullar Tarihçesi Cumhuriyet Devri'ne Kadar*, T.C. Milli Savunma Araştırma Geliştirme Başkanlığı, Ankara 1963 ve Ekrem Kadri Unat, *Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye 1867-1909*, İstanbul 1990.

⁵² Meselâ; 1899 tarihli Darü'l-eytam'ın Talimat-ı Esasiyyesi'yle Maarif Nezareti'ne bağlı olmak üzere Darü'l-eytam isminde bir mektebin kurulduğunu haber veriyordu (*Düstur*, 1. tertib, c. 7, m. 1, s. 263-275). Diğer bir misal 1916 yılında yayımlanan *Musiki Encümeni ve Darü'l-elhan Talimatnamesi İle Darü'l-elhan Programına göre Maarif Nezareti Darü'l-elhan ismiyle bir musiki mektebi açmıştır* (*Düstur*, 2. tertib, c. 9, s. 24-25).

1857'de Maarif Nezaretinin kurulması üzerine nâzırlığa tayin olunan Abdurrahman Sami paşaya 3 Mart 1861 tarihinde Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevad-ı İlmühaber başlıklı bir vazife yazısı tebliğ edilmiştir. Padişahın iradesine de dayandığı için bu vesika, Maarif Nezaretinin ilk görev ve yetki kanunu sayılabilir.⁵³ Nizamname ile okullar üzerindeki ilk yetki ve görevlendirme ise, 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi⁵⁴yle getirilmiştir. Çünkü bu nizamname ile teftiş hizmetlerine yeni birtakım hükümler konmuş ve böylece teftiş işlemi nezaretin resmî ve kanunî görevleri arasına girmiştir. 23 Eylül 1870 tarihli Umum Mekâtib-i Rüşdiyyenin Nizamname-i Dahilisi⁵⁵yle de bütün rüşdiyye mektepleri Maarif Nezaretinin gözetimi altına konuyordu. 8 Mart 1912 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezaretî Teşkilatı Hakkında Nizamname⁵⁶ye ve 1914 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezaretî Teşkilatı Hakkında Nizamname⁵⁷ye göre de Maarif Nezaretinin görevleri şöyle belirleniyordu; *terbiyye ve tedrisata aid ve maarif kanununa tâbi tüm tedris müesseseleri ile ilmin korunması ve artırılmasına hizmet eden yüksek daireleri teşkil, idare ve teftiş etmek*. Böylelikle, Maarif Nezaretinin merkezî olarak hizmeti iki tür olarak belirleniyordu; *idare ve teftiş* hizmeti. (Ayrıca 1914-1915 yılı eğitim sistemi için bkz. Ek 16).

II. Meşrutiyet'e gelince Maarif Nezaretinin görevleri arasında hiç şüphesiz en önemli yeri, eğitimde milliyetçilik akımının başladığını ve şuurlu adımların atıldığını gösteren ikinci ve üçüncü derecedeki okullarda öğretimin Türkçe yapılmasını sağlamak teşkil ediyordu. Diğer taraftan yayımlanan kanunlardan nezarete bir Osmanlı milleti oluşturma görevi verildiği seenilmektedir. Nezaret bu görevi daha önce de zaten benimsemiş görünmektedir. Çünkü, meselâ, sibyan okulları hariç, diğerlerinde müslimgayrimüslim talebenin bir arada okutulması ve nezarete bağlı olarak bir Meclis-i Muhtelit'in teşkili nezaretin görevleri arasında sayılmıştır.⁵⁸ Bunun dışında "istibdad devri"nde, yükseköğretim kurumları doğrudan doğruya Maarif Nezaretinin denetimine bırakılmıştı. Bu durum merkezin, dayandığı siyasal ideolojinin üretilmesinde eğitime atfettiği değeri gösterir niteliktedir. Yine 30 Haziran 1912 tarihli Tedrisat-ı Aliyye

⁵³"Şeref sünuh ve sudur buyurılan irade-i seniyye-i cenab-ı mülukane iktiza-i âlisi üzre terbiye-i umumiyye için derecat-ı mütenevviada olarak memalik-i mahrusa-i şahanede herbir sınıfın tederrüs ve taallümleri için bulunacak *kaffe-i mekâtibin nizamât ve usulüne nezaret etmek* üzere Maarif-i Umumiyye nâzırı nasb ü tayin buyurulmuş olan Meclis-i Âli-i Tanzimat azasını fihamından devletlü Sami paşa hazretlerinin esas-ı memuriyetlerini mübeyyin Meclis-i Âli-i mezkurun mazbatasında münderic ve ba-irade-i seniyye mukarrer olan mevad olmayla ilmühaber olarak müşarünileyh hazretlerinin canibine ita kılıhdı" (BOA, I, MM, no: 1204). 1810 yılında kurulan Prusya Eğitim bakanlığının yetki ve görevleri de Osmanlıninkine benziyordu, şöyle ki: *Zentralabteilung* (merkezî idare) öncelikle nezaretin genel idarî meseleleriyle meşgul olurdu. Bunun yanısıra nezaret memurlarının tayinleri, sicillerinin muhafazası, daireler arasında işlerin taksimi, nezaret binasının, kasasının, kütüphanesinin idaresi, matbuatla parlamento üyeleriyle temas, siyasî içerikli meselelerle gizli konuları takip etmek de bu nezaretin görevleri arasında bulunuyordu (Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 145).

⁵⁴Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 184-219.

⁵⁵Düstur, 1. tertib, c. 2, m. 1, s. 249-257.

⁵⁶Düstur, 2. tertib, c. 4, m. 1, 4, s. 167-173.

⁵⁷Düstur, 2. tertib, c. 6, m. 1, 4, s. 1036-1041.

⁵⁸BOA, I, MM, no: 1204.

Kanunu, 1913'de Maarif Nezareti tarafından İstanbul Darülfünun Talimatı olarak yayınladı ve bu talimat ile Darülfünun, nezaretin doğrudan doğruya hüküm ve nüfuzu altında kalıyordu.⁵⁹ Aynı tutum Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname'de de görülür.⁶⁰ 1919 yılında yayımlanan Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi⁶¹ne göre de Darülfünun'da lüzum görülecek hertürlü değişim Maarif Nezareti'nce kabul edildikten sonra tatbikata konabiliyordu. Ayrıca Maarif Nezareti ibtidaiyye ve rüşdiyyelere giriş şartlarını belirleyebiliyordu. 1893 yılında da Maarif Nezareti taşra rüşdiyyelerinin iç yönetmeliğini hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. Azınlık mekteblerinin sayısının yüksek olması ve talebelerinin nitelik olarak iyi yetişmesi karşısında nezaret, İslâm ibtidai mekteblerinin idare ve denetimini bunları düzeltmek için kendi eline almaya çalışmıştır.⁶² Bunun gibi Maarif Nezareti kendi dışında açılmak istenen bir mektebin nizamnamesini onaylayıp onaylamama, dolayısıyla bunların açılması için gerekli izni verip vermeme yetkisine sahipti.⁶³ Bunun dışında Maarif Nezareti'nin görevleri arasında II.Meşrutiyet'in ilanından sonra, okul kitaplarını yazmak ve yazılanları incelemek,⁶⁴ halkın bilgilendirilmesine ve memleketin ilerlemesine yarayacak eserlerin yayımına aracı

⁵⁹ **Hak Gazetesi**, "Tedrisat-ı Âliyye Meselesi", sayı 111. 1912 yılında Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Müessesat-ı İlmiyye-i Vakfiyye vasıtasıyla Evkaf Nezareti'yle Maarif Nezareti arasında sağlanan bir anlaşma sonunda da o zamana kadar ödenekleri Evkaf Nezareti'nce verilen ve Maarif Nezareti'nce idare edilmekte olunan mektepler Evkaf Nezareti'ne geri verilmişti. Bu durum dolayısıyla Tedrisat-ı İbtidaiyye-i Kanun-ı Muvakkatı'nın 7. maddesine göre, müessesat-ı ibtidaiyye-i umumiyye ve hususiyye tanımlandıktan sonra resmî program tatbik olundukça vakıf mekteblerinin de umumî mekteplerden sayılacağı aksi halde hususî mektepler olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Yine 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düster, 2. tertib, c. 5, m. 20, s. 804-823)na göre de bir karye veya mahalle namına olarak kurulan hususî mektepler tedrisat-ı ibtidai meclislerinin kararı üzerine Maarif Nezareti'nin çıkaracağı bir kararname ile umumî mektepler içine dahil edilebilmekteydiler. Darülfünun'un muhtariyet derecesi için bkz. Rıza Kardeş, "II. Meşrutiyet Devrinin Üniversite Modeli ve İlk Üniversite Muhtariyeti", **Türk Kültürü Dergisi**, 1982, c. XX, sayı 227, s. 12-17.

⁶⁰ **Düster**, 2. tertib, c. 4, s. 460-463. Bu nizamname ile Darülfünun içinde dernek kurmak, afiş yapıştırmak gibi pek çok şey yasaklanıyordu. Bunun yanında bir Darülfünun polisi kurma yoluna gidildi. Yine bu yönetmelik Maarif nâzırına bazı dersleri geçici kapatma yetkisi de veriyordu. Meclisten geçirilmeden uygulamaya konulan bu yönetmelik etrafında mecliste çok tartışmalar olmuştur. Mustafa Ergün, a.g.e., s. 59.

⁶¹ **Düster**, 2. tertib, c. 11, m. 9, s. 401-409.

⁶² Nitekim, 1891 yılında Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyyesi için Talimat-ı Mahsusa'nın yayımlanması bu yönde atılmış önemli bir adımdı (Mahmud Cevad, a.g.e., s. 314-322). Bu talimatnamenin getirmek istediği en önemli husus çevre mekteblerini merkez mekteplerine ve bunları da Mekâtib-i İbtidaiyye Dairesi'ne bağlayarak durumlarını düzeltmek ve nezaretin otoritesini sağlamlaştırmaktı.

⁶³ Meselâ, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak açılmak istenen Ticaret Mektebi'nin nizamnamesi Maarif Nezareti'nce incelenerek kabul edilmiş ve mekteb 28 Ocak 1884'te Bâb-ı Âli civarında açılabilmişti (a.g.e., s. 215).

⁶⁴ Bu dönemde yaklaşık 5.000 adet kitabın basılıp vilayet, sancak ve kaza rüşdiyyelerine gönderildiğine dair pek çok kayıt bulunmaktadır. BOA, Ayniyat Defterleri, no:1073.

olmak⁶⁵, bunları korumak ve mekteblere lazım olacak alet edevat ve nümuneleri tedarik etmek⁶⁶ de bulunmaktaydı.

6 Ekim 1913 tarihli Tevrisat-ı İbtidaiyye Muvakkat Kanunu⁶⁷yla mektebler çeşitli kısımlara ayrılmıştı. Bunlar, *müessesat-ı ibtidaiyye-i umumiyye*: devlet, vilayet, liva, kaza, nahiye, karye veya mahalle tarafından tesis ve masrafı devlet veya mahallî bütçelerden karşılanan mektebler; *müessesat-ı ibtidaiyye-i hususiyye*: şahıslar, cemaat ve cemiyet ile şirketler tarafından tesis ve masrafı onlar tarafından karşılanan mekteblerdi. Resmî program tatbik olunursa vakıf mektepleri de umumî mekteplerden sayılır, aksi takdirde hususî sınıfında yer alırdı.

1914 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname⁶⁸ye göre de nezaret, bütün mekteb, memur ve muallimin durumunu ve tedrisatın gidişatını teftiş ve maarif müdürleriyle vilayet müfettişlerinin teftiş vazifesi noktasında mesaisini takib ve bunların teftiş raporlarını tedkik ve bunlar hakkında görüş beyanı ile mükellef olmak üzere bir *heyet-i teftişiyeye* oluşturmuştu. Bu heyet ayrıca mekâtib-i ecnebiyye ve hususiyyeye aid tüm işlemleri de görecekti. Bundan önce 1910 yılında Emrullah efendinin nâzırlığı sırasında öğretimdeki seviye düşüklüğünün memur-muallimler yüzünden olduğuna hükmedilerek, bu kişilerden ya memurluğu veya muallimliği seçmeleri istenmiş, çoğu memurluğu tercih etmişlerdi.⁶⁹

Maarif Nezareti'nin imtihanlar konusunda yetkisi ise mekteblerin imtihanlarını ya doğrudan doğruya ya da oluşturduğu komisyonlar vasıtasıyla yapmak, bunun yanında imtihan tarihlerini ve içeriklerini belirlemek ve yapılan imtihanların sonuçlarını görmek ve değerlendirmek şeklinde sıralanabilir.⁷⁰ Bunun yanında Maarif Nezareti'nde rüşdiyye derecesinden itibaren tedrisat yapan mekteblerin imtihanları yapılırdı. Hattâ imtihanları yapılacak mekteblerin mutlaka nezarete bağlı okullar olması da gerekmiyordu.

Maarif Nezareti'nin talebeler hakkındaki yetkileri de çok çeşitlilik göstermekteydi. Meselâ mektebe kabul edilecek talebelerin seçimi⁷¹, mektebden tard edileceklerin ve kayıtları silineceklerin kararının verilmesi⁷² veya bunlara verilecek mükafat ve cezalar

⁶⁵Nezaretçe vilayet, sancak ve kazalara gönderilen kitabların zengin çocuklarına parayla fakir çocuklarına ise bedava dağıtılması için vilayet maarif müdürlüklerine talimat verilmiştir. BOA, Ayniyat Defterleri, no:1073.

⁶⁶Mehmed Ali Ayni, a.g.e., s. 51.

⁶⁷Düstur, 2. tertib, c. 5, m. 7, s. 804-823.

⁶⁸Düstur, 2. tertib, c. 6, m. 15, s. 1036-1041.

⁶⁹Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 4 Haziran 1326; "Memur muallimler", Sabah, 29 Eylül 1910. (ME, s. 60'dan).

⁷⁰Bunun için bkz. 1869 Maarif Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 184-219).

⁷¹1892 yılı Aşiret Mektebi Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 6, s. 1265-1267). 1915 yılında yayımlanan Dilsiz ve Sağır Mektepleri Nizamnamesi (Düstur, 2. tertib, c. 7, s. 745-748).

⁷²22 Eylül 1870 tarihli Umurı Mekâtib-i Rüşdiyyenin Nizamname-i Dahilisi (Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 249-257). 1916 yılında yayımlanan Musikî Encümeni ve Darü'l-elhan

hakkında verilen kararın yeniden görüşülmesi, yabancıların Osmanlı devleti ülkesinde kurduğu mekteplerde burs vererek talebe okutmak, bazı mekteplerde talebeden alınacak ders ücretlerinin belirlenmesi gibi.⁷³ Ayrıca Maarif Nezareti kendi hesabına muhtelif okullarda çocuklar okutmaktaydı.⁷⁴

Nezaret'le muallimler arası ilişkiler birçok yöne aid olduğu için nizamnameler bunları düzenlemek için çeşitli hükümler koymuşlardır. Bu nizamnamelere göre nezaret, muallimleri ya doğrudan doğruya ya da oluşturduğu komisyonlar ya da bu yetkiyi mekteplere bırakarak tayin⁷⁵ ve azledebilir⁷⁶, değiştirebilir, onlar hakkında mükâfata ve verilecek cezaya, maaşlarının artırılmasına ve azalmasına hükmedebilir, muallimlerin ellerinde bulunan ehliyetnamelerini inceleyip tasdik edebilir⁷⁷ veya tasdiknamesi olmayanlara bir mahzur bulamazsa tasdikname verebilir⁷⁸ ve artık faydalı olmayan muallimleri emekliye sevk edebilir ve istediği muallimleri yurtdışına staj yapmaları için yollayabilirdi.⁷⁹

Talimatnamesi ile Dartü'l-elhan Proramı (Düstur, 2. tertib, c. 9, s. 24-25). Diğer misaller için bkz. BOA, I, DH, no: 60952.

⁷³ 1919 yılında yayımlanan Mekâtib-i Sultaniyye ve İdadîyye Talebesinden Alınacak Ücuratın Suret-i Tayini İle Leyli Meccani Talebenin Adedi Hakkında Kararname'nin 1. Maddesi (Düstur, 2. tertib, c. 11, s. 342-343).

⁷⁴ Bunlardan biri de Robert Koleji'dir. MEA, no: 16 ve no: 5 (IPH, s. 74, dn. 121-2'den).

⁷⁵ Meselâ, Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti, 1838'de kurulan Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin tüm derslerine muallim tayin ve nezaret ederdi.

⁷⁶ 1891 yılı Mekteb-i Mülkiyye Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 6, m. 7, s. 1145-1148) ve 1892 tarihli Aşiret Mektebi Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 6, m. 8, s. 1265-1267).

⁷⁷ 1875 yılı Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Mekâtib-i Sıbyaniyyenin İdaresi İçin Ahalice İntihab Olunacak Azadan Mürekkeb Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i Tedrisiyye ve Şubelerinin Suret-i Teşkili İle Vazifeleri Hakkında Talimat (Düstur, 1. tertib, c. 3, s. 432-438).

⁷⁸ Ruhsat almak için okulda göreve başlayacak muallimlerin diplomalarının onaylanmış olması zorunluluğu karşısında hileyle başvuran birçok müessese ve kişi vardı. Meselâ 1912 tarihinde Trabzon Maarif müdürülüğünden Maarif Nezareti'ne gönderilen bir belgeden (MEA, no: 115/b) anlaşıldığına göre ruhsatsız okullarda okuyup da mezun olan talebelere ruhsatlı okul diplomalarının verildiği saptanmış ve buna bir çözüm olarak önce bu talebelerin bir komisyon önünde imtihana tâbi tutulmaları sonrada bu diplomaları verenlere engel olunması ve haklarında kanunî işlem yapılması kararı getirilmişti. Bu türden hadiseler daha birçok yerde rastlanmaktaydı. MEA, no: 117/b (IPH, s. 75-6, dn. 124-5'den).

⁷⁹ 1914 tarihinde yayımlanan Memalik-i Ecnebiyye'ye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 6, s. 743-748). Nezaretin 1913 yılında okul öncesi eğitime el atmasıyla bu alanda öğretmen açığı olduğu anlaşıldı ve bu problemin giderilmesi için, nezaretin Almanya'ya 6 gayrimüslim kadın göndermesi gündeme gelmiş ve kadınlar yollanmıştır, ancak somut bir netice alınmamıştır. İlk ana okulu ise nezaret tarafından 1914 yılında açılmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Mayıs 1327, s. 3169; "Ne zaman uyanacağız?", İkdâm, 11 Mart 1914 (ME, s. 193'den).

Maarif Nezareti mekteplerde okunacak veya okunmakta bulunan ders cetvellerini belirleyebilir⁸⁰, değiştirebilir⁸¹ ve tamamen iptal edebilir ve bunları yapacak organlara izin verebilir veya reddedebilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Maarif Nezareti, kitab konusunda kendi kaidelerini bir kenara iten bir tutum içine girerek, okullarda okutulacak kitapların seçimini mekteb müdürlerinin inisiyatifine bırakmıştır.⁸² Ancak burada da mekteb müdürlerinin çok sıkı denetlendiği unutulmamalıdır. Yine bu dönemde tercüme edilen kitapların denetimini sağlamak, yeni tercüme edilecek kitapların seçimini yapmak ve tercümelemleri denetlemek için bir tercüme bürosunun kurulması hususunda İstanbul maarif müdürlüğünden Maarif Nezareti'ne birtakım teklifler olmuştur.⁸³

Maarif Nezareti'nin diplomalar ve mükâfatlar alanındaki yetkileri ise, talebelere mülazemet, mezuniyet⁸⁴, mühtehilik rüsu vermek veya verdirmek, verilecek diplomaları tasdik etmek, bunlara verilecek mükâfatları belirlemek, bazı mekteb talebelerine bir üst mektebe girebilmeleri için denklik belgesi vermektir.⁸⁵ Anlaşılabacağı üzere Maarif Nezareti'nin tüm diplomalara onay zorunluluğu getirmesi denetim amacından başka birşey değildir.

Maarif Nezareti sadece yönetimi altında bulunan kütüphaneleri denetler ve onlar hakkında çeşitli düzenlemelerde bulunurdu.⁸⁶ Yine ilk olarak, 1867 Asar-ı Atika Nizamnamesi'yle eski eserler Maarif Nezareti'nin kontrol ve murakabesi altına konuluyordu. Ayrıca Osmanlı imparatorluğunda antika araştırmak ve antikayla ilgili hertürlü işlem yapmak⁸⁷ isteyenlerin Maarif Nezareti'nden müsaade almaları gerekiyordu.

⁸⁰Cavide Işıksal, a.g.e., s. 21.

⁸¹1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 184-219).

⁸²MEA, no: 75 (IPH, s. 70, dn. 115'den).

⁸³MEA, no: 2 (IPH, s. 71, dn. 116'dan).

⁸⁴1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'ne göre, mezuniyet rüsu ancak Maarif Nezareti tarafından verilir ve diplomalar hangi tür ve hangi kuruluşa aid olurlarsa olsunlar, Maarif Nezareti'nce onaylanmadıkça hükümsüzdü (Düstur, 1. tertib, c. 2, m. 164, s. 184-219).

⁸⁵3 Aralık 1913 tarihinde yayımlanan Ticaret Mektebi Nizamnamesi (Düstur, 2. tertib, c. 6, s. 75-76).

⁸⁶3 Nisan 1914 tarihinde Sabah gazetesinde İstanbul kütüphanelerinden sadece Beyazıt ve Yıldız'ın Maarif Nezareti'ne bağlı olduğu diğerlerinin ise Evkaf Nezareti tarafından idare edildiği yazıyor. Ergin, bu yüzden Maarif Nezareti sadece bu iki kütüphaneye dair düzenlemelerde bulunabilir iddiasını ileri sürmektedir. (Osman Ergin, a.g.e., s.1327).

⁸⁷1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 3, s. 426-431). 1883 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 4'ün zeyli, s. 89-97). 1904 tarihli 23 Rebiyülahır 1301 Tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin 17. Madde-i Muaddelesi (Düstur, 1. tertib, c. 8, s. 92). 1906 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 8, s. 506-515). 1912 tarihinde yayımlanmış Muhafaza-ı Abidat Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 4, s. 599-600). Rushatname için bkz. BOA, I, Maarif, no: 2315-1 ve no: 199-1. Asar-ı Atika araştırma yapmak isteyenler için bkz. BOA, I, Maarif, no: 240-5 ve no: 1552-6.

Nezaret'in başta gelen görevlerinden biri de maarife ait nizamnamelerin oluşması için teklifte bulunmak ve kabul edilen nizamnamelerin icrasına ya tek başına⁸⁸ ya da diğer nezaretlerle veya müesseselerle birlikte müştereken⁸⁹ nezaret etmektir. Bu konuda sayılamayacak kadar çok örnek vardır.⁹⁰

3 Mart 1857 tarihli irade⁹¹ ile basılamamış eserler için bunu basmak isteyenlerin Meclis-i Maarif'e haber vermesi ve devletçe basılmak istenen eserlerin de sahiplerine ne miktar para verileceğine bunun Meclis-i Maarif eliyle yerine getirilmesi ve böylelikle adeta telif hakkı denebilecek mukavele sistemi oturtulmaya çalışılmıştır.⁹² Ancak 1857'de çıkarılan *Basmahaneler Nizamnamesi* ile her yayınlanacak kitabın Maarif Nezareti'nde kurulan *Maarif Encümenince* verilecek⁹³ ruhsattan sonra tab edilebilmesi öngörülmüştür.⁹⁴ Daha sonra Maarif Nezareti hangi dilde olursa olsun siyasi veya mülki konuları içeren her türlü kitap, evrak ve gazete neşr etmek isteyen Osmanlı tebalılara ruhsat verip vermemek yetkisine sahip kılındı.⁹⁵ (Dönemin gazete istatistiği için bkz. Ek

⁸⁸ Örnek için bkz. 1883 tarihli *Asar-ı Atika Nizamnamesi* (Düstur, 1. tertib, c. 4'ün zeyli, s. 89-97).

⁸⁹ Örnek için bkz. 1892 yılında yayımlanan *Seyyar Kitabçılar Nizamnamesi* Layıhası (BOA, YA Res., 58/29)'nın 12. maddesine göre bu nizamnamenin icrasına Dahiliyye ve Maarif Nezaretleri ortak memurdular.

⁹⁰ Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin 2. Faslı'nın Darülmuallimin Hakkındaki Mevaddını Tadilen Kaleme Alınan Nizamname'nin 21nci maddesi. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1318, s. 138. Ayrıca bkz. Yahya Akyüz, "Öğretmen Yetiştirme Tarihimizi Aydınlatan ve Bizi Düşündüren Bir Belge: Darülmuallimin Nizamnamesi (1851) Konuşan: Hüseyin Hüsnü Tekışık", *Çağdaş Eğitim*, 1990, c. XV, sayı 161, s. 4-8 ve Yahya Akyüz, "Darülmuallimin'in İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa", *Millî Eğitim*, 1990, sayı: 95, s. 3-20.

⁹¹ İrade, Fuad paşa tarafından III.Napoleon'un 1852 tarihli kararnameyi örnek alınarak yapılmış bir mazbata sonucu çıkmıştır. Ünlü Fransız idare hukukçusu A. Batbie, 1885'te bu nizamname için "*Böyle bir sansür rejimi Fransa için geriletilici olabilir ise de, Rusya ve Sultan'ın ülkesi için bir ilerlemedir*" diyebilmiştir. A. Batbie, *Traité de Droit Public et Administratif*, Paris 1885, c. II, s. 188. Ayrıca sansür rejimi için bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990.

⁹² BOA, I, MM, no: 372.

⁹³ Ziyad Ebuzyiya, "II.Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", II. *Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 119. Ayrıca Osmanlı'daki Türkçe dışındaki basın için bkz. Ziyad Ebuzyiya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dışı Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İ.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları.

⁹⁴ Yalnız bu hükümlerden azınlıklar, kitap ve gazetelerinin dışarıda basılması ve kolayca ülkeye sokulabilmesi sayesinde, Türkçe konuşanlar kadar zarar görmemişlerdir.

⁹⁵ 31 Aralık 1864 tarihli Dersaadet'te ve Memalik-i Şahane'de Tab ve Neşr Olunan Her Nevi Gazete ve Evrak-ı Havadis-i Mülkiyye ve Politikya Tab ve Neşri Hakkında Bu Kerre Tanzim Olunan Nizamname (Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 220-226). 4 Ocak 1865 Matbuat Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 2)'ne göre de Osmanlı tebasından birinin gazete veya kitap çıkarmak için Maarif Nezareti'ne, yabancılarınsa Hariciyye Nezareti'ne başvurmaları öngörülmüyordu. Bunun yanı sıra dış kaynaklı kitapların da

17). Böylelikle ancak Maarif Nezareti müellif ve mütercimlerin tasnif yapılmış kitaplarını tab ettirebilir ve çoğaltabilir hükmü getiriliyordu.⁹⁶ Ayrıca bir kitabın imtiyazı eğer devletin elinde bulunuyorsa, bu kitabı tab etmek isteyen önce Maarif Nezareti'ne müracaat edecek ve bedelini ödeyerek ruhsat alacaktı.⁹⁷ Maarif Nezareti kitabı teftiş ve muayenesi içinde Gümrük, Posta ve Matbuat İdareleri ile iş birliği yapıyor hattâ bu etkinlikte gerektiğinde Zabtiye Nezareti'ni de kullanıyordu.⁹⁸ Maarif Nezareti okul kitaplarının incelenmesini de çok ciddi bir elemeye tâbi tutuyordu⁹⁹, öyle ki bir dönemde her ders için tek kitap kabul ediliyor ve bu kitapların üstleri de mühürleniyordu.¹⁰⁰ 1890'a doğru her kitabın ve gazetesinin ancak Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle çıkarılabilmekte, her nasılsa ruhsat verilip zararlı görülenler sonradan toplatılmakta ve imha edilmekteydi.¹⁰¹ Hattâ seyyar kitabçılar üzerinde de maarif memurlarının teftiş hakkı bulunuyordu.¹⁰² Ayrıca matbaalara verilecek harflerin bile ancak izin belgesiyle teslim edilmesi prensibi kabul edilmiştir.¹⁰³ "İstibdad Devri"nde ise, Maarif Nezareti'ne yüklenen ve temeli sansür rejimine dayanan basım ve yayını incelemekle ilgili işler, II. Meşrutiyet ilan edilince ortadan kalkmıştır.¹⁰⁴ Aynı dönemde matbuu olmayan sahipsiz eserlerin basılabilmesi

sansüre tâbi olduğu bilinmektedir. (İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri Basım Üzerine Notlar", Cahit Talas Armağanı, Ankara 1990, s. 403).

⁹⁶ 15 Mayıs 1870 tarihli Telif ve Tercüme Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 2, m. 24, s. 231-244).

⁹⁷ 1872 tarihli Kitab Tab'ı Hakkında Nizamname'ye Zeyl Olunan Fıkârat-ı Nizamiye (Düstur, 1. tertib, c. 2, s. 229-230).

⁹⁸ 1875 tarihli *Emirname-i Sami*, Maarif Nezareti'yle bir yazışma sonunda genelge haline getirilmiş olduğundan, sansür işinde nezaret artık merkezî bir mevkiye oturuyordu. Böylelikle 1876'da Maarif Nezareti'nce verilen cevap üzerine önceki *Emirname-i Sami* yenisiyle tadil olunmuştu. Nevzat Ayas, a.g.e., s. 576.

⁹⁹ Andreas Kazamias, *Education and The Quest for Modernity in Turkey*, Chicago 1966, s. 61-62.

¹⁰⁰ Hattâ bir nizamname ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye hocalarına nezaret tarafından seçilen kitapların okutulması zorunluluğu getirilmişti. Bu uygulama azınlık dillerinde yazılmış okul kitapları için de geçerliydi. Meselâ, bu müfettişlerden biri olan Avram Vaporiadis okullarda okutulmak üzere bir padişahlar biyografisi olan *Viographikê, Historia Tön Sultanön tes Othomanikês Autokratorias*'i 2 cilt halinde yazmıştı (Palamaris Matbaası, Constantinople 1894). Daha sonra, Kamil paşanın nâzırlığı sırasında nezaret basılmak istenen her eserden sansür denetim için ikişer nüsha istemiştir. Bunun üzerine gazeteler çok büyük tepki gösterdiler. Paşa da kararını geri almak zorunda kaldı (Necib Asım, "Kitabcılık", *Müteferrika*, 1994, sayı 3, s. 218).

¹⁰¹ Çemberlitaş Hamamı'nda birçok kez topluca kitaplar yakılmıştır (M. Nuri İnüç, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1982, s. 266-267 ve BOA, I, Maarif, no: 1736-3). Hattâ 1902 yılında Maarif Nezareti Sansür Dairesi, devletin resmî matbaası olan Matbaa-i Amire'yi bile kapatmıştır. (Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayım ve Basımevleri", *Müteferrika*, 1993, sayı: 1, s. 14, dn. 79).

¹⁰² 1892 yılına geldiğimizde bu yılda yayımlanan Seyyar Kitabçılar Nizamnamesi Layihası (m. 11). (BOA, YA Res., 58/29).

¹⁰³ A. Civelekyan, *Le Régime de la Presse en Turquie*, Paris, 1912.

¹⁰⁴ Böylelikle, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben iki ay içinde yaklaşık 360 gazete çıkarılması için ruhsat almış, telif ve tercüme görülmeyen bir hızla arttığı gibi eğitim problemlerini ele alan birçok dergi de çıkarılmaya başlanmıştır.

için Maarif Nezareti, hakk-ı telif uygulamasını işletmeye başlamıştır.¹⁰⁵ Daha sonra da Matbaa-yı Amire, Maarif Nezareti'ne bağlı nezaretin seçtiği bir müdürle idare edilen resmî bir kuruluş haline getiriliyordu.¹⁰⁶ 19.yüzyılın ortalarında memlekette muallim yokluğu kendini iyice hissettirmeye başlamıştı. Bunu gidermek üzere Maarif Nezareti idadî mezunları arasında bir müsabaka düzenleyerek yurtdışına muallim mekteplerine talebe yollamaya başlamıştır.¹⁰⁷

8 Haziran 1867 tarihli bir irade yabancıların emlak ve araziye aid kanun ve nizamla tâbi bulunmak ve Osmanlı mahkemelerinde yargılanmak şartıyla Hicaz müstesna, ek bir protokol ile imparatorluğun her tarafında hattâ köylerde bile tıpkı yerli halk gibi emlaka ve araziye tasarruf edebileceklerini sağladığı için bu durum misyoner grupların ilgisini çokca çekmişti.¹⁰⁸ Bu sistem üzerine kurulan yabancı mektepler, ilk

¹⁰⁵1910 yılında yayımlanan Hakk-ı Telif Kanunu (Düstur, 2. tertib, c. 2, m. 18, s. 273-279).

¹⁰⁶BOA, I, Hususiyye, no: 70. 1915 yılında yayımlanan Matbaa-yı Amire Nizamnamesi (Düstur, 2. tertib, c. 7, m. 1, 3, s. 493-496). 1916 yılında yayımlanan Musikî Encümeni ve Darü'l-elhan Talimatnamesi İle Darü'l-elhan Proqramı (Düstur, 2. tertib, c. 9, m. 12, s. 24-25)na göre de tabına lüzum görülecek musikî eserlerinin esasları encümence ortaya konduktan ve tasdik edildikten sonra nezarete takdim olunarak buranın vereceği karar üzerine encümenin nezareti altında tab ve neşrolunabilir hükmü konmuştur.

¹⁰⁷1914 tarihinde yayımlanan Memalik-i Ecnebiyye'ye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 6, s. 743-748). Meselâ, Maarif Nezareti, Darülfünun'a öğretmen yetiştirmek üzere 1857 yılında Avrupa'ya öğretmen ve öğrenci göndermiştir. Nitekim, 1908'de Almanya'da 79, Fransa'da ise 2 öğrenci bulunuyordu (Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, İstanbul 1988, s. 87). Maarif Nezareti, tahsil için Avrupa'ya gayrimüslimlerden de talebe göndermek istemiş, bunun üzerine 4 gayrimüslim kızı seçmişti. Ancak bu uygulama üzerine *Prodos Gazetesi* seçimin Patrikhane'nin görüşü alınmadan gerçekleştirildiği için bu talebelerin hiçbir zaman cemaatleri karşısında muteber olamayacaklarını bildirmişti (*Hikmet Gazetesi*, 26 Ağustos 1327/8 Eylül 1911). Yurtdışına gönderilen müslim ve gayrimüslimlerin hem durumları hem de listeleri için bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri*, İstanbul 1983, İ.Ü. Doktora Tezi; aynı yazar, "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, 5, 1986, s. 83-100; Klaus Kreiser, "Etudiants ottomans en France et en Suisse (1909-1912)", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie* (1326-1960), Collection Turcica, der. Daniel Panzac, Paris 1995, c. VIII, s. 843-854.

Ashında Osmanlı idarecileri daha 1830'ların başında reform hamleleri yapmak istediklerinde eğitimli subay ve memur eksikliğini gördüklerinden bu dönemden başlayarak Avrupa'ya öğrenci göndermeye başlamışlardır. William M. Blair, "The Education of Turkish Naval Officers in Europe during the 19th Century", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986.

¹⁰⁸BOA, I, MM, no: 1417/8. 18.yüzyıla kadar Osmanlı imparatorluğundaki misyoner faaliyetler Katolik kilisesine bağlı olarak sürdürülüyordu. Meselâ bunların en meşhurlarından olan Cizvit misyonerlerinin Osmanlı imparatorluğuna gelişi 1583'lere denk düşer. Bilindiği üzere misyoner faaliyetleri 19.yüzyılın başından itibaren, özellikle Tanzimat'tan sonra hızla çoğalmışlar ve yayılma göstermişlerdi (Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi Başlangıcından 1982'ye*, Ankara 1982, s. 69). Protestan misyonerlerinin faaliyetlerine gelince, onları imparatorluk sahnesinde etkin

dönemlerde ders programlarını ve kitaplarını Maarif Nezareti'ne tasdik ettirmek mecburiyeti taşımadıkları gibi herhangi bir denetime de tâbi değillerdi. Fakat 1869 Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra azınlıkların ancak belli şartlarla özel mekteb açabilmelerine veya Müslüman çocuklarıyla aynı mekteplerde öğretim yapabilmelerine imkan verilmiştir.¹⁰⁹ Hattâ nezarat, Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanmasından önce alınmış olan ruhsatları bile geçersiz sayarak yeniden ruhsatname hazırlanıncaya kadar Maarif Nezareti'nce geçici bir ruhsatname verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰ 1869 Maarif

bir şekilde görebilmek için 19.yüzyılı beklemek gerekiyordu. Fakat aslen Osmanlı tebası olup da sonradan tebaa değiştirenler bu haktan faydalanamıyorlar ve özel bir kanuna tâbi oluyorlardı. (Düstur, 1. tertib, c. 1, s. 230-231).

109 Bunlar muallimlerin elinde Maarif Nezareti tarafından verilen şahadetnamelerin bulunması yani diplomalarının nezaretce tasdikine (BOA, Muk, no: 20/1040. (IPH, s. 41, dn. 28'den)) [Yalnız bunun da istisnaları olmuştur. Meselâ, özgün adı Ermenistan Koleji olan Fırat Koleji (Frank Andrews Stone, *Academia for Anatolia: A Study of the Rational Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey 1830-1980*, Daktilo Metin 1981, s. 191 (Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s.189, dn:166'dan))nin diplomasını alan öğrencileri Harput maarif müdürü ayrıca bir sınavla sokmaya gerek görmeyerek çevredeki okullarda öğretmenlik yapmalarına müsaade ediyordu. (ABCFM Arşivi, Seri ABC 16: 5, vol. V, no: 51, (a.g.e., s. 190, dn. 167'den))] ve ders cetvel ve kitaplarının düzenlendikten sonra Maarif Nezareti'ne onaylatılmasına ve böylece nezarettten ruhsat alınmasına yer veriliyordu. BOA, I, Maarif, no: 1541-3. Bununla beraber mektep kurulması için gerekli ruhsatlar sadece Maarif Nezareti'nden verilmiyordu. Bunun yanısıra padişah ve sadrazam da bu konuda yetkiliydiler. Meselâ, Zühdü paşa tarafından padişaha sunulan 1 Ağustos 1893 tarihli raporda (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 35, Zarf 100, Karton 102, no: 232) 1 Protestan ve Amerikan okulunun 33'ünün padişahın fermanıyla, 7'sinin sadaret makamının emriyle ve 11'inin de Maarif Nezareti'nden ruhsat aldığını görüyoruz. Zühdü paşanın raporu için bkz. Atilla Çetin, "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", İ.Ü. Güneydoğu Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1983, c. X-XI, s. 129-220.

110 MEA, no: 114/a. Bundan sonra bir okulun ruhsat işlemleri için dikkat etmesi gereken üç ana bölüm vardır: 1-Okul yapılacak arsa ve okul binasıyla ilgili hususlar (BOA, Muk., no: 20/1040 ve no: 21/152 ve no: 21/349 ve no: 22/493 ve no: 24/205 ve no: 21/645 ve MEA, no: 80/b), 2-Okulun kurucusu, yöneticisi ve öğretim kadrosu ile ilgili hususlar, 3-Okul yapılması istenen yerdeki gayrimüslim nüfusun belirlenmesi (BOA, Muk., no: 20/1040. (IPH, s. 41-3, 53, dn. 29-35, 43, 46, 85'den)). Meselâ, İngiliz Cemiyet-i Ruhbaniyyesi'nden olan Georges of Scotlandion 25 Ağustos 1896 tarihinde Hasköy Kiremitçi Ahmed Çelebi mahallesinde kurmak istediği inas mektebi için tüm bunları belirterek ruhsat istemişti (BOA, I, Adliyye ve Mezahib, no: 615-6). Ancak alınan bu kararlar Anglo-sakson kamuoyunda müthiş fırtınalar koparmıştır. (ABCFM arşivi, seri ABC 16: 9: 3, vol. 21, no: 199 ve ABCFM arşivi, seri ABC 16: 5, vol. 8, no: 79 B. (Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s.121, dn. 4'den)). Bunun yanında ruhsat almak için verilen dilekçeler sadece okul açmak için değil, rahibe meşrutası (BOA, I, Adliyye ve Mezahib, no: 1095-3), kilise gibi binaların inşası (BOA, Muk., no: 21/133), daha önce yapılmış binaların genişletilmesi (BOA, Muk., no: 21/63), onarımı (BOA, Muk., no: 21/572), yer değiştirmesi (BOA, Muk., no: 25/597), hangi sebebden olursa olsun yıkılması halinde yeniden inşa edilmesi (BOA, Muk., no: 20/58), veya bunlara başka bölümlerin eklenmesi (BOA, Muk., no: 20/613) için de gerekiyordu. Bazen de bina yapılmış öğretime başlamak için sonradan ruhsat istenmişti (BOA, Muk., no: 22/829

Nizamnamesi'ne rağmen yabancı mektebler halen ruhsatsız çalışmaya devam ediyorlar ve çok seyrek de olsa kapatılmaya maruz kalıyorlardı.¹¹¹ 22 Mart 1881 tarihli Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanunu¹¹² ile de Rumeli-i Şarkî vilayetinde, bütün milletler maarif-i umumiyye hukukunca eşitlik ilkesi uyarınca dilediği lisan ve meslek-i ilmiyyeyi tahsil etme hakları kabul ediliyor ve mekteblerin dahilî ve özel idaresi ve muallimlerinin seçimi ve tayini, mekteblerin masrafını karşılayan cemaate aid olduğu bildiriliyordu. Bu kanunla ve daha önce 1876 yılında yayımlanan Kanun-ı Esasi'nin 15 ve 16. maddeleriyle Osmanlı devletinin Müslüman olmayan cemaatleri Osmanlılık kimliği altında toplanmak isteniyorsa da bu hükümlerin pek bir işe yaramadığı daha sonra görülmüştür.¹¹³ Çünkü mektebler temelde teftişe karşıydılar.¹¹⁴ 1903 yılına geldiğimizde ise tüm bunlara rağmen denetim iyice belirginleşmiştir.¹¹⁵ Bununla birlikte II.Meşrutiyet'e girerken bile azınlık mektepleri, Tanzimat'tan evvelki kendi benliklerini muhafaza ile pürüzlü bir problem olmayı hâlâ sürdürüyorlardı. II.Meşrutiyet'in ilanından sonra bu meseleyi Maarif Nezareti ciddi olarak ele aldı. Özellikle mekteblerin teftiş ve programlarını tanzim etmek, Türkçe derslerin mecburi olması gibi önemli meselelerde faaliyete geçildi. Çünkü bu dönemde Osmanlı idaresi, azınlık mekteblerinin eğitim programlarının, ayrılıkçı ulusal ideolojileri yeniden

(IPH, s. 44, 46-7, 53, dn. 51, 56-62, 85, 88-9'dan) ve İlhan Tekeli ve S. İkin, a.g.e., s. 117). Meselâ; Maarif nâzırı Münif paşanın, 16 Aralık 1886'da yayımladığı bir tamim ile ruhsatsız çalışan mekteblere müracaat ettikleri takdirde ruhsat vereceğini bildirmesine ve bunun üzerine maslahatgüzar Pendleton King'in bütün misyonerlere derhal mahallî idare amirlerine müracaat edip ruhsat almalarını ihtar etmesine (American National Archives, Despatches of U.S. Ministers to Turkey, M 46, Roll 47, no: 23, 16 Aralık 1886 tarihli Maarif nâzırının Türkçe tamiminin kopyası (İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Eylül 1981, c. XIV, sayı: 3 s. 89, dn. 6-7'den)) rağmen Protestan Amerikan misyonerleri konuyla hiç ilgilenmeyerek 1847-1875 yılları arasında açılan mekteblerine ancak 1900'lerde ruhsat istemişler ve elde etmişlerdi. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1318, s. 1387.

¹¹¹American National Archives, Despatches of U.S. Ministers to Turkey, M 41, Roll 47, no: 276, 16 Aralık 1886 tarihli rapor (İlber Ortaylı, a.g.e., s. 88, dn. 4'ten).

¹¹²*Düstur*, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, m. 3, 4, s. 71-95.

¹¹³BOA, I, DH, no: 81099.

¹¹⁴BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 35, Zarf 100, Karton 102, no: 232. Bu mekteblerin Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı da çok ilginç bir görünüm çizmektedir. Şöyle ki; bu mektebler daha çok uluslaşma sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmaktaydı. Çünkü bu bölgelerdeki Hristiyan halk henüz ulusal bilinç ve eğitime ulaşmamıştı. O dönemde bu bölgelerin başında Suriye ve Lübnan gelmektedir. Bu yüzden Suriye ve Lübnan'da 19.yüzyılın ortalarında Fransızca sadece bilinen değil, aynı zamanda konuşulan bir dil haline gelmiştir. Oysa, ulusalcılığın kaynağı ve Avrupa kültürünün etkilerine en açık olan Balkanlar'da yabancı misyonlar başarılı olamamışlardır. Çünkü modern eğitimi yerli aydınlar zaten başarıyla yayıyorlardı (İlber Ortaylı, 'En Uzun Yüzyıl', s. 149-150). Ayrıca bkz. Noël Verney ve George Dambmann, *Les Puissances Etrangères dans le Levant Syrie et en Palestine*, Paris, 1900.

¹¹⁵Meselâ, Fransızlar kurdukları bir haneyi vergiden kaçmak için mekteb diye göstermeye çalışmışlar, daha sonra mesken olarak kullanıldığı anlaşılarak nezaretçe, bu hanenin kapatılmasına karar verilmiştir. (BOA, Muk., 21/378-a (IPH, s. 92, dn. 154'den)).

üretmesine mani olmak ve Osmanlı bütünlüğünü sürdürmeye yönelik bir içerik kazanmasını istiyorlardı. Fakat azınlıklar, mezhebî imtiyazlara ve yabancı kapitülasyonlara dayanarak Maarif Nezareti'nin isteklerini kabule yanaşmadılar ve Osmanlı devletinin kendi mekteplerine müdahalesine hiçbir zaman razı olmadılar. Yine 1909 yılından itibaren maarif bütçesinin en ilköğretim için de bir pay ayrılmaya başlanmış ve vilayetlerde nüfus oranına göre maarif müdürleri bunu çeşitli unsurlara dağıtma yoluna girmişler ve mal sandığından maaşlı müderrisleri ödemişlerdir. Böylece gayrimüslim okullarından muallimlik yapanlar da buradan maaş alarak devlet memuru sıfatını alıyorlardı. Ancak azınlıklar buna da karşı çıkarak paranın doğrudan dinî liderlere verilip harcanmasını istediler.¹¹⁶ 1912 başlarında okul binası yapmak için ruhsat alma işini hükümet, gayrimüslim mebusların da baskısıyla kaldırdı ve okul açma ruhsatlarını da basitleştirerek, her vilayetin kendisine bıraktı. 1913 yılında nezaret *Mekâtib-i Hususiyyenin Islahı Komisyonu* nu kurdu ve bu komisyon özel okullar açılırken hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiğine dair bir yönetmelik yayınladı.¹¹⁷ Bunun yanında 1913 Aralığında, nezaret tarafından Suriye'deki ilkokul ve beş yıllık idadilerde esas öğretim dilinin Arabca olması ve Türkçe'nin "birinci derecede yabancı dil" olarak öğretilmesini kabul etti. Yani Arab vilayetlerinde sancak idadilerde öğretim Arabca, diğer idadî ve sultanîlerde Türkçe olacaktı ama bazı derslerin Arabca verilmesi de öngörülüyordu. Beyrut ve Şam'da açılacak sultanîlerin öğretim dili de Arabca olacaktı. Ayrıca Arabca ders kitaplarının hazırlanması ve diğer hususları görüşmek için bir *Tedrisat-*

¹¹⁶BOA, BEO, no: 270211; "Mekâtib-i İbtidaiyye Meselesi-Maarif İşleri, Nâil Bey Efendi ile Mülakat", *Sabah*, 5 Ocak 1910; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 24 Teşrinisani 1326, s. 263 (ME, s. 358'den). Bunun gibi diğer bir problem de Rumeli'deki kilise ve okulların azınlıklar arasında paylaşımından kaynaklanıyordu. Çünkü, II. Meşrutiyet'e kadar, Bulgarlar, Ulahlar, Sırlar, Rum kilisesine bağlı idiler. Oysa Kiliseler Kanunu ile bu kiliseden ayrılmalar neticesinde ortaya çıkan kilise ve okul paylaşımına bir çözüm bulunmaya çalışıldı ve bunun için Bulgar ve Rum mebusların tüm itirazlarına rağmen, 11 maddelik bir yasa kabul edildi. Buna göre, Bir yerdeki kilise ve okul hangi tarafça kullanılıyorsa, ona ait kabul edilecekti. Bu kurum üzerinde çatışma sözkonusu ise, o binayı hangi taraf yaptırdı ise ona verilecekti; eğer yaptırana taraf o yerde 1/3'den az ise öbür tarafa verilecek, kalanlara ise yeni bir kurum yapmaları için yardım edilecekti. Eğer iki kurum var ve ikisini de bir taraf yaptırmışsa, yaptırana taraf istediğini seçecek, kalan öbür tarafa verilecekti. "Rumeli'de Münazaünfih Kilise ve Mekteblere Dair Kanun Layihası", *Tanin*, 11 Temmuz 1909; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 23 Şubat 1325, s. 550-62; 1 Mart 1326, s. 650-8; 12 Haziran 1326, s. 2470; 13 Haziran 1326, s. 2488; 14 Haziran 1326, s. 2491; *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, 14 Haziran 1326, s. 891-904; "Kiliseler ve Mektebler", *Sabah*, 26 Haziran 1910; "Bulgaristan'da İslâm Mektepleri", *Tanin*, 28 Ağustos 1909; "Rumeli'de Ekmim Münazaünfih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun", *Düstur*, c. 2, s. 431-3; *Takvim-i Vekayi*, 23 Haziran 1326; *Sabah*, 7 Temmuz 1910 (ME, s. 359'dan). Bu yasadaki sonra nezaretin okullar üzerindeki tamamen kalkması ve buraları birer kale haline almıştır. Bulgar azınlığının eğitimle ilgili meseleleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gülnehal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *OTAM*, sayı: 4, 1993 Ankara, s. 99-119.

¹¹⁷Bu mebusların listesi ve "Mekâtib-i Gayrimüslime Hakkında", *Tanin*, 22 Ocak 1912; "Hususi ve Cemaat Mektepleri", *Sabah*, 18 Mart 1912. Ancak bu karar Balkan savaşı dolayısıyla uygulanamadı. Komisyon için bkz. "Mekâtib-i Hususiyyenin Islahı Komisyonu", *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Nisan 1913 (ME, s. 363-4'den).

ı *Arabiyye Komisyonu* kurulmuştu. Bunun yanında Arab vilayetlerine de kendi bütçelerinden okul açma izini verildi.¹¹⁸

Yukarıda da birçok kez belirtildiği üzere girilmiş olan teftiş işlerine gayrimüslimler patrikhane ve sefarethaneler kanalıyla engel olabildikleri kadar engel olmaya çalıştılar.¹¹⁹ Bu yüzden devlet, azınlık ve yabancı mektebler üzerindeki etkin denetimini I.Dünya savaşına kadar kuramamıştır. Bu dönemde de müdahale yetkisini kazanması ancak çok özel koşullar sayesinde olabilmıştır. 8 Eylül 1914'te bir fermanla kapitülasyonların kaldırıldığına ilanından sonra Eylül 1914'te yayımlanan İmtiyazat-ı Ecnebiyye'nin Lağvından Dolayı Memurîne Tebliğ Olunacak Talimatname'nin 20. maddesinde yabancılardan Osmanlı imparatorluğunda mekteb kurmak isteyenlerin Maarif Nezareti'ne müracaat etmeleri gerektiği ve nezaretin müracaatı bir sebep göstermeksizin reddedebileceği belirtiliyordu. Bunun yanında 1914'te Vilayet Maarif Müfettişleri'nin Vezafine Dair Talimatname ve 1915'te Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi çıkarılmıştır. Bu sırada Maarif Nezareti ilk tesirini mekteblerin kapıları üstünde yazılı olan isimlerini değiştirmekle gösterdi.¹²⁰ Fakat devlet savaştan yenik olarak çıkınca, işgal orduları İstanbul'a girdi ve azınlık ve yabancı mektebler işi bu sefer eskisinden daha da kötüye gitti.¹²¹ Mütareke devam ettiği sürece ve İstanbul'dan işgal kalkana, özellikle Lozan andlaşmasına kadar bu hal böyle devam etmiştir.

Bu arada nezaretin cemaatlerle ilişkisi gayet önem arz etmektedir. Rumların mekteb sistemi¹²² üzerine Maarif Nezareti'nin hemen hemen hiç bir ciddi denetimi olmamış, hattâ bu konuda istatistikî bilgi dahi tam olarak toplanamamıştır. Yalnız 1890'larda bu mekteplerde Türkçe'nin öğretilmemesi üzerine, programlarına Türkçe'nin zorunlu ders olarak konulması gündeme gelmiştir. Bu talebi kabul etmek zorunda kalan cemaat bu

¹¹⁸"Maarif Nâzırının Beyanâtı", *Sabah*, 7 Aralık 1913; BOA, BEO, no: 312349, 313349, 315279 (ME, s. 182'den); *Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 318-9; *Sabah*, 21 Temmuz 1913; BOA, BEO, no: 312125 (ME, s. 223'den).

¹¹⁹Meselâ; Emrullah efendinin hazırladığı Maarif-i Umumiyye Kanun Tasarısı'nın 215. maddesi cemaat mekteplerine yer vererek bunların imtiyazlarına dokunduğu için Patrikhane'nin ve sefarethanelerin baskısıyla bu tasarı meclisten çıkarılamamıştı (Hasan Ali Koçer, a.g.e., s. 210). Yine Patrikhane, kendi okullarındaki muallimlerin diplomalarını kendisi onaylayıp bunu Maarif Nezareti'ne kabul ettirme hakkını 1893 yılında aldığı belirterek II. Meşrutiyet'le bu uygulamaya denetim getirilmesine karşı çıktılar ve bu yolla kabul edilen muallimlerin askerlikten muafiyetlerini sağladılar. Mustafa Ergün, a.g.e., s. 62-3. Yine bu dönemde dinî cemaatlerin kendi okullarına öğretmen yetiştirmek için öğretmen okulu kurma hakları bulunuyordu.

¹²⁰Osman Ergin, a.g.e., s.1476.

¹²¹Bu sırada İstanbul'da işgal edilmeyerek eski şekilleri üzerinde bırakılmış olan mektebler de vardı. Kapitülasyonlar kaldırıldığı sırada yabancı mekteplerden birçoğu da kapatılmıştı. Bu bakımdan o sırada İstanbul'da mekteblerin sayısı eskisine göre gayet cüz'î idi. Kalan mektebler sadece İtalya ve İranlıkilerdi. Maarif Nezareti, bunun doğurabileceği hukukî ve siyasî meseleleri kâle bile almadığından imparatorluk savaştan mağlub çıkınca işgal olunan binaların herbirine mukabil 5-6 mekteb birden yerinden oynadı.

¹²²Rum milletinin nizamnamesi(25 Nisan 1861)ne göre, Ortodoks millet teşkilatında üç meclis görev yapacaktı. Bunlar *Ruhani Meclis*, *Muhtelit Meclis* ve *Umumi Meclis*'ti. *Muhtelit Meclis*, (Bilal Eryılmaz, a.g.e., s. 82-83) mekteblerin ders programlarını belirleyebilme ve talebelerin diplomalarını verme yetkisine sahipti.

eğitimin masraflarını karşılamak istememiş ve 1895'de Rumeli ve Anadolu'da 6 vilayette rüşdiyye derecesinde bulunan mel âtib-i gayrimüslimede istihdam edilecek lisan-ı Osmanî muallimlerinden maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir.¹²³ Ayrıca, Rum cemaati, maarif müfettişlerinin mekteblerini teftiş edecekleri zaman bunların önce patrikhane veya metropolitliğe haber vermelerini istemişti.¹²⁴ Bunun yanında nezaret Rum patrikhanesine bir yazı göndererek yabancı öğretmenlerin ibtidai ve rüşdi mekteplerde çalışmasının yasak olduğunu belirtti ancak patrikhane bu istekleri yerine getirmemiştir.¹²⁵ Bunun gibi meseleler sebebiyle patrikhane ile nezaret arasında sürekli çatışmalar ve sürüşmeler yaşanıyordu. Bunlardan biri de 9 Haziran 1914 yılında patrikhanenin Rumeli'den gelen Türk göçü neticesinde Rumların mülklerine el konulduğunu ve canlarına kıyıldığını bahane ederek, Sinod meclisinden bir karar çıkartmış ülkedeki tüm mekteplerin ve kiliselerin kapatılmasına karar vermiştir. Bu durum ancak 10 Ağustos 1914'de Ruhanî ve Cismanî meclislerinin ortak bir karar ile değişmesine ve okul ve kiliselerin açılmasına kadar sürmüştür.¹²⁶

Ermeni cemaati ile olan ilişkiler ise daha değişiktir. Patrikhane, Maarif Komisyonu¹²⁷nun teşekkülünden beri cemaat mekteplerinin işleri bu komisyonun nezaret ve murakabesi altında yürütülmekteydi. Patrikhane Maarif Komisyonu tarafından yapılan işler sonradan Maarif Nezareti tarafından tasdik edilmek üzere nezarete yollanıyordu. Bunun yanında bilinmeyen bir husus da Osmanlı devletindeki Ermeni okulları üzerinde sadece İstanbul'daki dinî kurumun değil ama bunun yanında Venedik'deki Saint Lazare Ermeni Katolik Kilisesinin de yetkili olduğudur. Burası her üç yılda bir yaptıkları toplantılarla Mihtarist okullar üzerinde kararlar alırdı.¹²⁸

Yahudi cemaati ile ilişki genelde daha bir yumuşak seyir izlemiştir. Yahudi milletinin nizamnamesi (22 Mart 1865)ne göre, eğitim işlerinin bağlı olduğu Cismanî

¹²³BOA, I, MM, no: 2128. Makedonya'daki Rum okulları için bkz. J. Stephanos Papadopoulos, "Ecoles et associations Grecques dans la Macédoine du Nord durant le dernier siècle de la domination Turque", *Balkan Studies* (Saloniki), 1962, sayı 3, s. 397-442.

¹²⁴Hikmet Gazetesi, 26 Ağustos 1327.

¹²⁵BOA, BEO, no: 279083; "Ecaibi Muallimler Hakkında", *Sabah*, 10 Ekim 1910; "Rum Mektepleri İçin", *Sabah*, 9 Ekim 1910 (ME, s. 367'den).

¹²⁶"Rum Kilisesi ve Mektepleri", *Sabah*, 11 Ağustos 1914 (ME, s. 371'den).

¹²⁷Nizamname-i Millet-i Ermeniyân (18 Mart 1863) ile Amiralat'ın denetimine kesin olarak son verilmiş ve sonra Ermeni milletinin Rumlar'da olduğu gibi üç meclise ayrılması öngörülmüştü. Bunlar *Ruhanî Meclis*, *Cismanî Meclis* ve *Umumî Meclis*'ti. Cismanî Meclis de *Maarif*, *Tahsisat*, *Muhakeme* ve *Manastır* adında dört komisyonuyla üç idare komisyonu oluşturuyordu. Görevi, Ermeni milletinin talim ve terbiyesi ile millet mekteplerinin yönetimine nezaret etmek, öğretmenlerin yetiştirilmesine, mekteplerin ders kitaplarının tedarikine gayret göstermekti. Ayrıca bu mekteplerden mezun olan öğrencilere diplomalarını vermek, ders kitaplarını ve yıllık sınav heyetlerini belirlemek bu komisyon tarafından yürütülüyordu. 1893 tarihinden itibaren Maarif Komisyonu'nun murakabesi altında bulunan İstanbul'daki ve Anadolu'daki tüm Ermeni mektepleri aynı programı takip etmişler ve bu vaziyeti Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmişlerdir. 1893'te Maarif Komisyonu, Maarif Nezareti'nin izniyle yeni usullerde mekteb kitapları tıbbetirmişlerdi.

¹²⁸"Mihtarist Mektebi", *Sabah*, 11 Temmuz 1912 (ME, s. 373'den).

Meclis¹²⁹ Yahudi milletinin dünyevi işlerine bakar ve Maarif Nezareti'nden gelen emirleri yürütürdü.¹³⁰ Protestan mekteblerinin idaresi, diğer milletlerde¹³¹ ve Kanun-ı Esasi'nin 16. maddesinde belirtildiği gibi, devletin taht-ı nezaretinde olup, tebaa-ı Osmaniyye'nin terbiyesi için bir düzen sağlanacak ancak bu düzen sağlanırken itikadî işlere yönelik olan talim usûllerine hâlel getirilmeyecekti.

Nezaret'in yetki alanının içine bir başka konu olan maarifle ilgili dernek ve cemiyetler de giriyordu. Şöyle ki, 1869 Maarif Nizamnamesi çıkarılmadan önce de sonra da dernek, cemiyet kurmak için Maarif Nezareti'nin iznine başvurmak gerekmekteydi.¹³²

Bunun dışında nezaretin teşkilat üzerindeki yetkileri ise şöyleydi; 1895-1913 tarihleri arasında Maarif Nezareti'nin memur sayısı ve maaşları aşağıdaki gibidir.¹³³

Maarif Nezareti	Memur ve Müstahdem Sayısı			Maaş ve Ücretler (Milyon Kuruş)			
	1895/96	1909/10	1913/14	1895/96	1909/19	1911/12	1913/14
	5.550	9.803	11.297	20.3	36.6	38.9	43.57

Nezaret'in bu kadro üzerindeki yetkisi memur ve müstahdemleri tayin ve azl etmek, değiştirmek, emekliye sevk etmek v.b muamelelerden ibaretti.

Bilindiği üzere, 1855 yılında yapılan nizamname uyarınca devlet tahsisatları daireler itibarıyla ana gruplar halinde toplanmış ve iki ana bölüme ayrılmıştı: 1-*Tahsisat-ı Mahsusa*, 2-*Mesarifat-ı Umumiyye*. Maarif Nezareti'nin tahsisatı ise bu nizamname ile

¹²⁹Diğer milletlerde olduğu gibi bu milletin de 3 meclisi bulunmaktaydı. Bunlar *Umumi Meclis*, *Ruhani Meclis*, *Cismani Meclis*'di (İlhan Tekeli ve S. İlkin, a.g.e., s. 32). Bu rakam Eryılmaz'da 9'dur. Bilal Eryılmaz, a.g.e., s. 84.

¹³⁰Filistin'deki Yahudi okulları için bkz. Kurt Grunwald, "Jewish Schools Under Foreign Flags in Ottoman Palestine", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, s. 164-174.

¹³¹1850 senesinde İngiliz elçisi Sir Stanford Canning'in gayretleriyle Abdülmecid Protestanları ayrı bir millet olarak kabul eden fermanını yayımlamıştı. 1853 tarihli hatt-ı şerif ile de bütün Protestanların korunması sağlanmıştı. Protestan milletinin nizamnamesi(12 Mart 1878) Bilal Eryılmaz, a.g.e., s. 84-85.

¹³²24 Nisan 1864 tarihli Tasvir-i Efkar'ın Şinasi tarafından yazılan baş yazısında bazı kimselerin Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye adı ile bir heyet teşkil ederek Maarif Nezareti'nden ruhsat istediklerini ve sonucunda bir irade ile bunlara ruhsat verildiğini öğreniyoruz (Şinasi, *Makaleler*, Külliyyat IV, Ankara 1960, s. 95). Yine H. Meşrutiyet'ten hemen sonra muallimlerin hukukunu korumak ve eğitimi yaymak amacıyla Maarif Nezareti'nden izin alınarak *Encümen-i Muallimin* adında bir cemiyet tesis edilmişti. Cemiyet-i Muallimin namıyla bir başka cemiyet talimatnamesinin de basılmakta olduğu ve yakında nezarete gönderileceği bildirmekteydi (Vehbi Bey, *Muallimler Cemiyeti 1335-1919 Senesi Heyet-i Umumiyye Risalesi*, İstanbul 1335, s. 23-25).

¹³³Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 151-152.

tahsisat-ı mahsusa içinde yer alıyordu.¹³⁴ Okulların genel bütçeden ayrılan paralarla idare edilmeye çalışılması 1838'den itibaren başlamıştır. 1856 yılına baktığımızda her nezaret kendisine tahsis edilen geliri kendisi toplamakta¹³⁵ ve harcamaktaydı.¹³⁶ Bunun için

¹³⁴ Tefvik Güran, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-61)*, Ankara 1989, s. 16-17.

¹³⁵ 1869 Nizamnamesi'nde maarif gelir kaynaklarına temas edilmiş ve bazı tedbirler getirilmiştir. Bu nizamnamenin 192. maddesine göre maarif gelirleri: Devlet bütçesinden ayrılan para (Tahsisat-ı Miriyye), halkın vereceği yardımlar, vakıf gelirlerinden alınacak para (Tahsisat-ı Vakfiyye) (1875 tarihli Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Mekâtib-i Sibyaniyyenin İdaresi İçin Ahalice İntihab Olunacak Azadan Mürekkeb Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i Tedrisiyye ve Şubelerinin Suret-i Teşkili ile Vazifeleri Hakkında Talimat. *Düstur*, 1. tertib, c. 3, s. 432-438), diğer yardımlar (İnanat-ı Müteferrika), rüşdiyye ve âli mekteb talebelerinden alınacak ücret ve para cezalarından ibaretti. Ayrıca Meşrutiyet maarif bütçesi Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın 15. maddesi uyarınca konan Tedrisat-ı İbtidaiyye Vergisi ile özel ve düzenli bir gelir kaynağına kavuşturulmuştu. 1883 yılından itibaren yalnız idadiler için bir vergi alınmaya başlanmıştı. Bu vergi "hisse-i maarif" olarak aşardan %15, emlak vergisinden %5 oranında alınıyordu. Daha sonra aşardan alınan hissenin %10'u "menafi sandıklarına" %5'i de Nafia'ya verildi. Maarif Nezareti'nin bir başka gelir toplama yeri de "Mahalli Maarif Sandıkları" idi. Bunlar taşradaki terk edilmiş veya başka bir şekilde maarife bırakılmış vakıfların gelirlerini topluyorlardı. Ayrıca idadilerdeki bazı öğrencilerle, yükseköğretime devam edenlerden alınan ücretlerle, up, sanayi gibi okulların gelirleri de maarifin emrindeydi (Mustafa Ergün, a.g.e., s. 165). Yine 1884 yılında 1/4'ü İstanbul hissesine ayrılmak üzere kalan buldukları yerin maarif işlerine harcanmak üzere aşar ve müsakkafat vergilerine bir de *Maarif Yardım Vergisi* eklenmişti. 1888 senesi Mart'ında vilayetlerin maarif vergisinden İstanbul'a ayrılan 1/4 hissenin 1/2'ye çıkarılması kararlaştırılmıştır. Daha sonra Maarif Nezareti gelirlerini kendi eliyle denetleme yoluna gitmiştir (1889 yılında yayımlanan Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Suret-i İstihsal ve Ahzine Dair Nizamname. *Düstur*, 1. tertibin mütemmimi, s. 99-104). Bunun haricinde 1892 yılında Maarif Nezareti, sahibleri tarafından satılan 10.000-20.000 arşın arasındaki arşılardan 400, 20.000 arşından fazla arsadan ise 400'den başka her 100 arşın için 2 arşın fazla olmak üzere okul için arsa alıyordu (*Salname-i Vilayet-i Bursa*, 1310, s. 328). Aynı şekilde 1909 senesinde Muşanof tarafından yapılan maarif nizamnamesiyle Bulgaristan'da mekteb masraflarına karşılık olmak üzere arazi, temettü, şirket vergilerinden, köyün merasından, orman gelirlerinden bir kısmının maarif için kullanılacağı hüküm altına getirilmişti (Ali Haydar Tamer, a.g.e., s. 30-31, 34-35). 1899'da ise, Osmanlı Maarif Nezareti, istimlak-ı emlak eden tebaa-yı ecnebiyyeden maarif vergisi alınması için valiliklere yazı göndermişti (*Salname-i Vilayet-i Edirne*, 1319, s. 454). II. Meşrutiyete kadar idadî eğitimi parasızdı. Maarife gelir getirmek amacıyla 1909 yılında Mülkiyye ve Ticaret okulu öğrencileriyle yatılı Kız Sanayi Okulu ve yatılı idadilerde öğrencilerden ücret alınmaya başlandı. ("Mekâtib-i Aliyye ve İdadiyye Üceratı", *Tanin*, 14 Ağustos 1909 (ME, s. 165'den). 1910 yılında yukarıda bahsedilen maarif hisseleri vilayetlere dağıtıldı. Ancak dağıtımda kullanılan esaslar sırasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun üzerine maarif hisselerinin Maarif Nezareti bütçesi aracılığıyla vilayetlere devredilmesine ve vilayetlerdeki ibtidai, liva idadileri, sanayi okulları ve öğretmen okullarına harcanmasına karar verildi. "Hisse-i Maarif ve Ermeni Mektepleri", *Sabah*, 11 Ocak 1910 ve "Hisse-i Maarif Tevziatı", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 11 Ocak 1910 (ME, s. 166'dan). Emrullah efendi eğitim idarelerine para kazandırmak için, bazı girişimlerde bulunmuştur. Bunun için okul ücretleri artırılmış, bazı okullara alınacak yatılı öğrencilerin oranı belirlenmiş, gereksiz okul arsaları satılmış, Müsekkifat Yasası'nın 1. maddesine "bu vergiye eğitim için zam konulabilir"

sadece bir irade çıkartmak yeterli oluyordu. Merkezdeki yüksek memurlardan bazıları maaşlarını düzenli ve altın olarak aldıkları halde diğerleri ve taşra memurları kağıt para olarak ve yılda 5-6 defa alabiliyorlardı. Devlet dairelerinin bütçede gösterilen tahsisatlarının harcanmasını kontrol etmek üzere 18 Kasım 1879 tarihinde *Divan-ı Muhasebat-ı Âli* kuruldu. Daha sonra da Maliye Nezareti içinde bir *Islahat-ı Maliye Komisyonu* oluşturuldu. Bununla yeni bir merkezî sistem oluşturularak memurların, nezaretlerin ve dairelerin kamu parasını kullanmaları daha sıkı tutulmaya başlandı.¹³⁷ Memurlar maaş ve emeklilik aylığına bağlanıyorlardı.¹³⁸ Böylelikle patrimonial devlet,

şeklinde bir kayıt koydurmuş. Aşar ve emlak vergilerinden alınan eğitim paylarını birleştirmiş ve nezarete bağlı yerlerdeki eğitim harcamalarını sınırlandırma çalışmalarında bulunmuştur. "Maarif Nezareti'nin bir karamamesi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 16 Mart 1910; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1326, s. 705-716; 9 Haziran 1326, s. 2457-2461. (ME, s. 48-9'dan). Yine 26 Mart 1914 Mekâtib İnşaatıçün Maarif Nezaretin'ce 600.000 Liralık Bir Mukavelename Akdine Mezuniyeti Mutazammın Kanun-ı Muvakkat (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, m. 1, s. 324)a göre nezaret ve vilayet bütçeleri arasında yarıyarıya kullanılmak üzere Maarif Nezareti'ne Fransız şirketi veya bankası ile geçici olarak mukavelename yapma yetkisi veriliyordu. Bu borca karşılık maarif hisseleri gösterilmek istendi ise de meclisde sert tepkilerle karşılaşmış ve yine bu hisselerin vilayetlee ödenmesine ve vilayetlerin "İdare-i Hususiyeye" bütçelerine geçirilmesine dair bir yasa çıkarılmıştır. "Maarif İstikrazı", *Sabah*, 3 Temmuz 1914; Meclis-i Mebusan-ı Zabıt Ceridesi, 8 Temmuz 1330, s. 961-2; aynı kaynak, 25 Haziran 1330, s. 529-30, 553-4; Aşar Üzerine Mevzu Menafî ve Maarif Hisse-i İanesi Hasılatının Vilayete Suret-i Tediye Hakkında Kanun, *Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 947 (ME, s. 166'dan).

¹³⁶Daha sonra bu harcamalar merkezî bütçe ile ayarlanmaya başlandı. Meselâ; 1914 yılında yayımlanan *Alat ve Edevat-ı Dersiyeye Muktazi* 40.000 Liranın Maarif Nezareti'nin 5 Senelik Bütçelerinde Münakaleten Sarfı Hakkında Kanun-ı Muvakkat (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, m. 1, s. 324-325)la da mektebelerin muhtaç olduğu ders araç ve gereçlerin satın alınması için Maarif Nezareti'nin 5 senelik adi bütçelerinin özel tahsisatı ile fasıl ve maddeleri arasında münakale suretiyle temin edilecek olan 40.000 Liranın sarfı konusunda Maarif Nezareti'ne mezuniyet verilmişti.

¹³⁷*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 300-311.

¹³⁸*Düstur*, 2. tertib, c. 9, s. 272-274. Ancak Hüseyin Cahit Yalçın'a göre 1910 yılında dahi bütçe nâzırları bağlayan bir kurum olmak keyfiyetine erişememişti. Hattâ Maarif nâzırını istediği gibi para harcayıp dağıtabiliyordu. Osman Ergin, a.g.e., s.1433-1434. Maarif Nezareti'nin 1909 yılı için genel bütçeden aldığı payı nasıl dağıttığına bakmak bu iddia için önemlidir. Nezaretin merkez harcamalarının, nezaretin bütçesine oranı %8.95, vilayetler maarif idarelerindeki %5.93, yüksekokullarındaki %10.94, idadî ve sultanilerdeki %29.84, ibtidai, rüşdiyye ve muallim okullarındaki %37.32, ticaret ve sanayi okulları, darü'l-hayrîni %2.75, Sanayi-i Nefise, Müze-i Osmani'ninki %1.44, matbaa, rasathane, kütübhanelerindeki %2.83'dür. 1910 yılında ise oranlar, nezaret merkez harcamaları için % 3.9, vilayet-maarif idareleri için %3.42, yüksekokullar için %12.77, idadî ve sultaniler için %28.07, muallim okulları, ibtidai ve rüşdi okullar için % 41.86, ticaret ve kız sanayi mektepleri için %0.86, Sanayi-i Nefise, matbaa, müze, rasathane için %2.87, Darü't-tüllâb yapımı için %0.53 ve çeşitli harcamalar için %5.72 idi. 1911 yılı için ise, merkezî idareye %3.08, vilayet maarif idarelerine %3.88, yükseköğretime %11.17, sultanî ve idadilere %26.26, muallim okulları, ibtidai ve rüşdiyyelere %39.22, kız okullarına %2.34, Sanayi-i Nefise, müze, matbaa, fabrikaya %2.67, Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan okullarına %1.86, diğer harcamalara %10.48 oranında pay ayrılmıştı. 1912'de ise merkezî idare harcamaları %2.91, vilayetlerin

malî rasyonalizasyon sırasında fark edilmeden rasyonel bürokratik bir yönetime doğru hareketlenmiştir.¹³⁹

maarif idareleri için %4.28, yükseköğretim, darülmualimin, rasathane, kütüphaneler, ticaret mektebi için %10.91, sultanî ve idadîler için %27.11, ibtidai, rüşdî ve muallim okulları için %40.19, kız okulları için %1.26, Avrupa'daki öğrenciler için %2.96, müze, fabrika, matbaa, sanayi-i nefise için %3.38, Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan için %1.92, diğer harcamalar için %5.08 oranında pay ayırma gerçekleştirmiştir. 1325 Senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu, *Düstur*, 2. tertib, c. 1, s. 442-582; *Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 537-563; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 9 Mayıs 1327, s. 3137-77; *Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 244-50 (ME, s. 168-9'dan).

Osmanlı devletinde yıllık bütçeden eğitime ayrılan pay gayet düşüktü. Örneğin, 1859 yılında 819.545.000 kuruş olan devlet bütçesinden eğitime 31.000.000 kuruş yani %3.6 oranında ödenek ayrılmıştır. 1863-4 bütçesinde ise bu oran %0.3 idi. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 365. 1897 yılında ise Osmanlı devleti bütçesi 18.429.411 Osmanlı Lirası iken eğitime ayrılan miktar 50.000 Osmanlı Lirasıdır. Oran olarak ise %0.27'dir. Bayram Kodaman, a.g.e., s. 162. Bundan sonraki yıllar için yani 1909 senesinde Maarif Nezareti bütçenin %2.15'ini, 1910'da %2.84'ünü, 1911'de %2.73'ünü, 1912'de %2.82'sini ve 1914'de %1.62'sini aldı. Ancak bu oranlara askerî okullar, çeşitli nezaretlerin Avrupa'ya öğrenci göndermeleri, bunlara bağlı harcamaları da eklersek, Maarif Nezareti'nin (daha doğrusu maarifin) bütçeden aldığı gerçek oranı bulabiliriz: Bu sefer 1909'da %3.13, 1910'da %4.53, 1911'de %4.42, 1912'de %4.15 ve 1914'de %1.63'e ulaşılır. 1913 ve 1914 yıllarında "İdare-i Mahsusası Vilayet Kanunu" uygulamaya konulduğunda hem genel olarak hem de içerik olarak Maarif Nezareti bütçesi önemli oranda düşmüştür. Çünkü yasaya göre, idadîler, muallim mektepleri ve ilkokulların malî yönden idaresi vilayetlerin özel bütçelerine bırakılmıştı. Mustafa Ergün, a.g.e., s. 167, 172.

Bu dönem için Osmanlı maarif bütçesiyle diğer devletlerin maarif bütçelerinin bir karşılaştırması da gayet açıklayıcıdır: 1913 yılında *Osmanlı imparatorluğunun* nüfusu 23.000.000'du. Maarif bütçesi ise, 92.275.400 kuruş. Bu tahminen 21.500.000 Frank ediyor. Yani kişi başına yaklaşık 0.93 Frank düşüyordu. Harbiye Nezareti bütçesi ise, olağanüstü masraflar dahil olmadığı halde, 894.870.500 kuruş. Yani askerliğe oranla maarife sarf ettiğimiz miktar yaklaşık % 10 kadardı. (Bu oran hiç değişmeden imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Mustafa Ergün, a.g.e., s. 167). Aynı dönemde *Bulgaristan*'ın nüfusu 4.337.513 idi. Bu nüfusun eğitim bütçesi 24.916.349 Frank'tı. Yani kişi başına yaklaşık 5.7 Frank düşüyordu. Harbiye bütçesi yine olağanüstü masraflar dahil olmadığı zaman 40.500.527 Frank'tı ve askerliğe oranla maarife sarf olunan miktar yaklaşık % 60 kadardı. Anlaşılacağı üzere Bulgarlar bizden 19.000.000 daha az nüfusa sahip oldukları halde eğitim uğruna sarf ettikleri miktar bizden 4.000.000 Frank fazlaydı. *Romanya*'nın nüfusu ise 6.865.739 idi. Bu nüfusun eğitim bütçesi 48.218.619 Frank'tı ve kişi başına yaklaşık 7.02 Frank düşüyordu. *İspanya*'nın nüfusu ise 19.650.347 idi. Bu nüfusun eğitim bütçesi 61.335.098 Frank'tı ve bizimkinin üç katıydı. Yani kişi başına yaklaşık 3.1 Frank düşüyordu. İtalyan eğitim bütçesi de 128.484.973 Frank'tı. Buna ayrıca olağanüstü durumlarda kullanılacak 6.983.485 Frank daha ilave edilirse toplam olarak 135.468.458 Frank ediyordu. Bu da yaklaşık olarak bizim 6.5 katımız demekti (Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyyemiz, Felaketimizin Esbabı, Dersaadet* 1329, s. 23-24. Tüccarzade bu istatistiki bilgileri Gavta Salnamesi'nden çıkarmıştır).

¹³⁹ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley 1978, c. 2, s. 1014.

VII. Sonuç

19.yüzyıl gerçekten hem maarif hayatı hem de Osmanlı merkez teşkilatında bulunan maarifle ilgili organlar için gayet ilginç bir yüzyıl olmuştur. Nitekim bu yüzyılda hem halk arasında hem de idareci-aydınlar arasında maarif alanında bir canlılık görülmüş, bunun sonucunda da bu yüzyıl maarif için reformlarla dolu paketlerin sürekli hayata geçirilmeye çalışılmasıyla ömrünü tamamlamıştır. Söz konusu edilen reform projeleri genellikle maarif teşkilatı ve eğitim-öğretim hayatı üzerine üretilmiş ve sonuçlandırılmıştır. 19.yüzyıl sona erip 20.yüzyıla girildiğinde ise ıslahat projelerinin hâlâ bitip tükenmek bilmediğini ve sürekli yenilerinin birbirini takip ettiğini görüyoruz. Bunun sebebi gayet açıktır; imparatorluk maarif alanındaki gediğin ve çözülemezliğin çok derin olması ve sürekli daha önce hiç karşılaşılmamış problemlerin meydana çıkması. Öyle ki imparatorluk zaman zaman bu problemlerle uğraşmak yüzünden gerekli olan projeleri hayata geçirmeye fırsat dahi bulamamıştır, bulsa da ıslahatları tam uygulayacağı sırada ıslahat karşıtı bazı zümreler ve ulusal ve uluslararası hadiseler yeniliklerin gerçekleşmesine engel olmuşlardır. Bu bakımdan modernleşmenin doğurduğu güçler ile geleneksel unsurlar arasındaki çatışma bazen reformları mefluç kılıyor, bazen de önceden bu unsurlara dayanan padişahın gücü bu unsurların desteklerini çekmesiyle zayıflamasına yol açıyordu. Bu keşmekeş ve karmaşık durum 20.yüzyılın ilk çeyreğinde imparatorluğa hakim olmuş ve yakasını hiç bırakmamıştır. Bu ilk çeyreğin son yıllarında ıslahatların karşısında bulunan pürüzlerin giderilmesi yolunda çok önemli adımlar atılmış ve belki biraz da bu pürüzleri doğuran sebeplerin ortadan kalkmasıyla istenenler kolay yapılmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki yeni, hareket gücünü eskiden ve eskinin kendisine armağan ettiği bürokratik örgütten almaktadır. İmparatorluğun ömrünü bu şekilde tamamlamasıyla Maarif Nezareti de görevlerini ve biraz da artmış olarak yetkilerini tamamen Maarif Vekaleti'ne devrediyordu.

19.yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun toplumsal katmanlaşmasındaki değişmelere ve yaşanan reformlara paralel olarak maarifte önce yüksek öğretim düzeyi için başlanan reformlar daha sonra ilk ve orta öğretim için de yapılmaya başlanmış ve 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren teşkilat, bu eğitim kurumlarını da içeren bir yapıyla halka dönük, laik bir kadro ve görüntüye sahip olmuştur. Maarifin bu yapısıyla elde edilmek istenen amaç hiç şüphesiz, hakim ideolojinin yeniden üretilmesi yani devletin bekasının sağlanmasıydı. Bu amaç için varolan tüm araçlar bunun yanında eğitimin birinci planda tutulması ve eğitimle ilgili bütün fırsatların ve yapıların dikkatle ele alınarak kullanılmaya çalışılmış olması gözden kaçmamalıdır. Nitekim bugün bizim pek alışık olmadığımız müzenin, rasathanenin ve matbaanın, Maarif Nezareti'ne bağlı olması o dönemde halkın eğitilmesi ve yeni kuşaklara değerlerin aktarılması için önemli birer araç olarak kabul ediliyordu. Bu bağlamda Maarif Nezareti sadece eğitimle alakalı olarak değil, kültür ve sanat etkinliklerinde yani devrin meşhur tabiriyle 'maarif' alanında yetki ve görevlerle donatılmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki nezaretin bu yetki ve görevleri imparatorlukta tüm maarif alanını kapsamıyordu. Nitekim maarif alanında devlet teşkilatının diğer organları da çeşitli yetki ve görevlere sahiptiler. Bunların yetki ve görevleri zaman zaman nezaretinkilerle çakışmışlar, çelişmişler ve kimi zaman onları kullanılmaz hale getirmişlerdir. Bu görüntüsüyle nezaret merkez teşkilatı, adeta bir 'müdürlük' durumu arz ediyordu. Hatâ öyle ki, Maarif Nezareti zaman zaman bir danışma organı olarak görülmüş ve yürütme erkinin bir parçası olduğu gözardı edilmişti.

Yukarıda da görüldüğü üzere 19.yüzyılın son çeyreğine kadar nezaret teşkilatı içinde esaslı bir hiyerarşik düzene rastlanmamaktadır. Çünkü, Osmanlı bürokrasisi için gereken

memurların yetiştirilmesi için her kurum kendi eğitim müessesesini açıyor ve orada eğitim faaliyetinde bulunuyordu. Bu çok seslilik de Maarif Nezareti'nin eğitim hayatı üzerindeki merkezi etkinliğini azaltıyordu. Ancak II. Meşrutiyet döneminde teşkilat hakkında yayımlanan nizamnamelerle nezaret bünyesi belli kurallar çerçevesine oturtulmaya çalışılmış ve eğitim hayatı topyekûn Maarif Nezareti'nin denetimi altına alınmaya çalışılmıştır ve 20.yüzyılın başında ise bu iş hemen hemen tamamlanmıştır. Böylelikle nezaret bürokrasisi geleneksellikten rasyonelleşmeye bir adım daha yaklaşmıştı. Çünkü, Osmanlı bürokrasisi saf bir "patrimonial" (sultanizm) yapıdan, belirlenmiş kural ve usuller ile nispeten "rasyonel" bir sistem içinde çalışan, giderek içe dönük ve özerk bir organizasyona doğru gelişim göstermiştir. Nitekim konumuz açısından, memurlar hükümdarın kişisel hizmetkârları arasından seçilir ve meslekî eğitim ve uzmanlaşma her zaman gerekli ön koşul sayılmazken¹⁴⁰ 19.yüzyılın sonuna doğru diğer memurlarda olduğu gibi maarif memurlarının seçiminde de okuryazarlığın başlı başına bir uzmanlık değil de diğer bütün uzmanlıkların ön koşulu olarak aranmaya başlanması ve memurluğun kalıtsal olmaktan çıkması yani "ulemanın evrenselleşmesi" ve "memurların memluklaşması (hadım edilmesi)" sözkonusudur.¹⁴¹

Bu arada belirtilmesi gerekiyor ki, o dönemde Osmanlı Maarif Nezareti teşkilatının tarihi seyri, hiç de Batılı devletlerinkinden farklı değildir. Sözgelimi, Fransız Eğitim bakanlığı (Ministère de l'Éducation) teşkilatıyla Osmanlı'nın büyük bir benzerlik arzettiğidir. Hattâ Osmanlı Maarif Nezareti teşkilatı 19.yüzyıl dönemi içinde Almanyanınkinden ileri duruma daydı.¹⁴² Ancak nezaret, çevreden gelen taleplere cevap vermede ne kadar başarılı oldu? Bizce nezaret özellikle sahip olduğu teşkilat yapılanması hususunda çevreden gelen taleplere karşı zaman zaman yetersiz kalmış, zaman zaman da bunları hiç algılayamamıştır. Ancak belki de en vahimi talep olmadığı halde bazı ıslahatların topluma şırınga edilmeye çalışılması tutumudur. Öyle ki daha temel eğitim kurumları oturmamışken Tubâ Ağacı nazariyeleriyle maarif ıslahatları yüksek eğitim kurumlarından başlatılmış¹⁴³ ve bu yüzden buralarda okuyacak talebeler bulunamamıştır. Ancak yine de pratik çözümler üreten Osmanlı bürokrat kafası buna da bir çare bulmuş ve yüksek öğretim kurumlarının tedrisat seviyesini zaman zaman oldukça aşağılara çekmiştir (!) Yine nezaret biraz da devlet teşkilatının tutumu yüzünden azınlık ve yabancı okullar

¹⁴⁰ Halil İnalçık, "Ghulam", *FI* 2, 2, s. 1085-91.

¹⁴¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul 1992, s. 46.

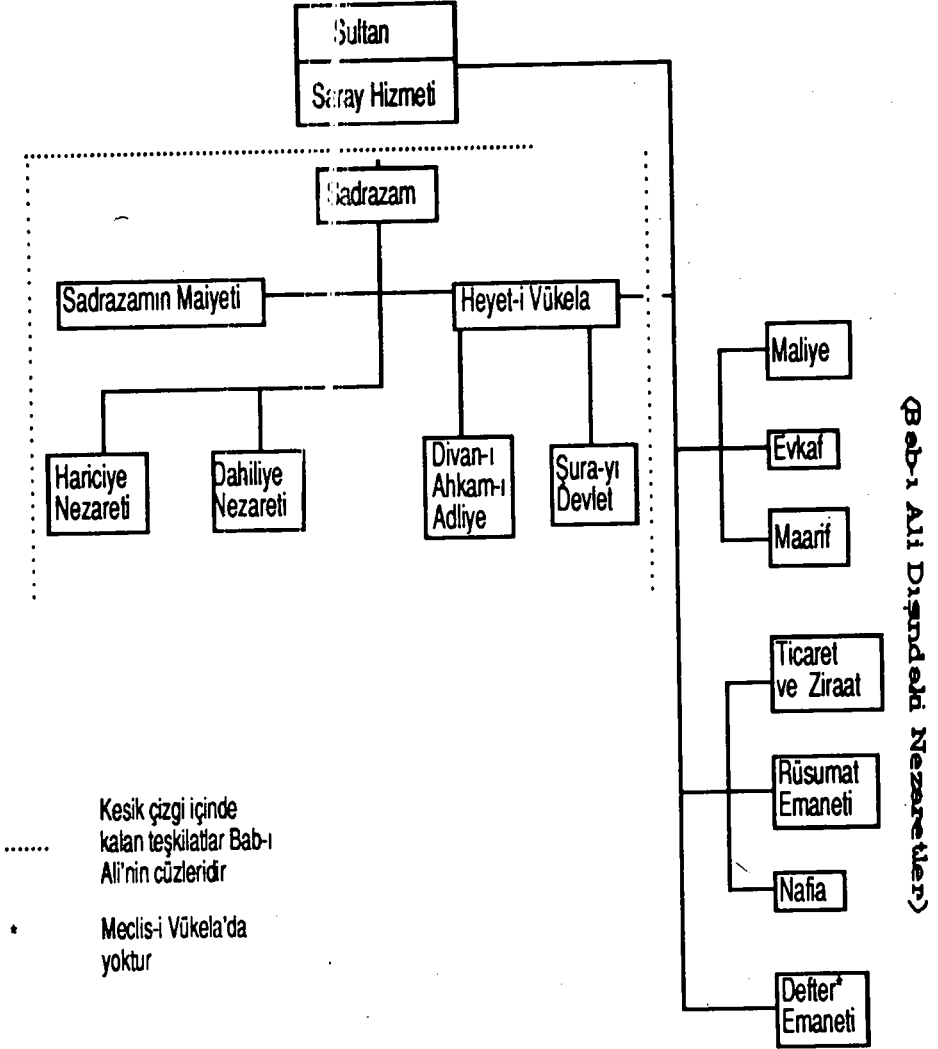
¹⁴² Çünkü Almanya'da yukarıda da belirttiğimiz gibi Maarif teşkilatı merkezi düzeyde temsil edilmiyordu. Bu teşkilat ancak hükümetler nezdindeki merkez teşkilatlarında ve çoğunlukla da başka bir nezaretle ortaklaşa isimler altında bulunuyordu.

¹⁴³ Emrullah efendi bu nazariyeyi ortaya attığı zaman, Maarif Nezareti'ni, siyasi bir nezaret olarak gördüğünü ifade etmiş ve belli başlı üç amacı olduğunu belirtmiştir. Bunlar; ilmi himaye etmektir ki, "yüksekten başlar dedikleri budur. Önce ilim tedvin edilmeli, ulema yetiştirmeli, sonra talim olunmalıdır. Sonra vatandaşlara genel eğitim vermektir. Nihayet eğitim yoluyla Osmanlı birliğini sağlamaktır. (Hakkındaki soruşturma önergesi dolayısıyla Meclis-i Mebusan'daki nutku. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 21. içtima, 20 Kanunuevvel 1326, s. 631. (ME, s. 45'den)). Maarif nazırı Sâti bey ise Emrullah efendinin ortaya attığı bu Tubâ Ağacı nazariyesine karşı çıkarak, Japonlarda olduğu gibi eğitim faaliyetlerine ilköğretimden başlanması gerektiğini vurguluyordu. Sâti Bey'in Japonlar üzerine olan konferansı, *Büyük Milletlerden Olan Japonlar, Almanlar*, İstanbul 1329. Yine Sâti beyin Tuba ağacı için söyledikleri konusunda bkz. Sâti, "Tuba Ağacı Nazariyesi", *Muallim*, 1/12, 1333, s. 359-366; aynı yazar, "Tuba Ağacı hakkında-bir izah-", *Muallim*, 1/13, 1333, s. 386-388.

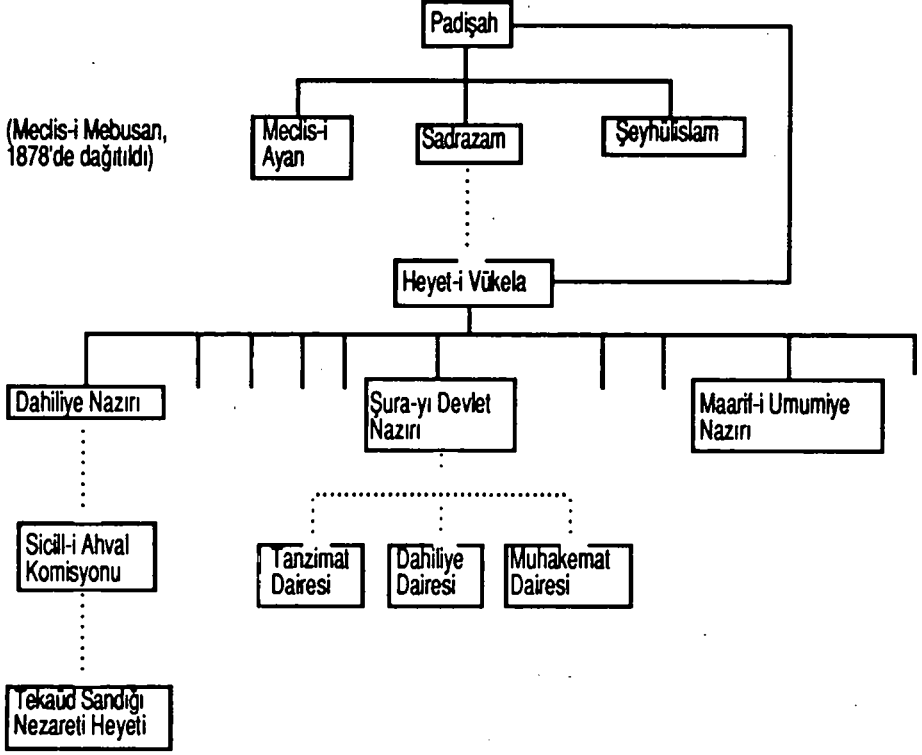
konusundaki talepler hususunda yetersiz kalmış, daha açık söylemek lazım gelirse başarısız olmuştur. Çünkü; nezaret bunlar üzerinde tam bir denetimi hiçbir zaman sağlayamamıştır. Bununla beraber bir dönem bu okullar üzerindeki denetim ve gözetim çok sertleşmiş, ancak I.Dünya Savaşı'ndan sonra bunların üzerindeki yetkiler tamamen silik hale gelmiştir. Yine o dönemde bunun gibi nezarete taşıyamayacağı yetkiler ve görevler verilmiş, kadrosu ve tahsisatının yetersiz olması yüzünden teşkilat kötürlüm haline sokulmuştur. Sözgelimi, sansür rejiminin ve kültür faaliyetlerinin nezaret eliyle yürütülmesi bunlardan bazılarını oluşturur.

Eğitim ile ilgili şikayetler bugün olduğu gibi dün de, bizde olduğu gibi diğer memleketlerde de her zaman varolagelmıştır. Ancak bu şikayetlerin varlığı her zaman eğitim hayatının durumunun kötü olduğunu ispatlamamaktadır. Bütün bu olumsuzluklara ve zayıflıklara rağmen 19.yüzyıldaki maarif reformları, bugün Osmanlı ülkelerinde özellikle Türkiye ve Mısır'da maarif modernleşmesi için gerekli ortamı hazırlamıştır. Sözünözü, bugün sahip olduğumuz bürokrasimizin ve bizi ilgilendiren kısmıyla maarif kadrosunun geçmişiyile aralarında teşkilat ve bu teşkilatın nitelikleri itibarıyla çok fazla ortak yön bulunmaktadır ve bugün içinde yaşadığımız eğitim problemlerinin kökeninin Osmanlı maarif hayatına dayandığı çok açıktır. Çünkü, Cumhuriyet'e geçişte herhangi bir kopukluk yaşanmamış, aksine bir sürekliliğe şahid olunmuştur. Bu problemlerin aşılması için yapılması gereken, tarihin bize yolgösterici olmasına izin vermekten ibarettir.

Ek 12¹⁴⁴SİVİL BÜROKRASİNİN TEŞKİLAT YAPISI VE
SARAYLA OLAN İLİŞKİSİ 1871

144 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, s. 145.

Ek 13
1878'DEN SONRAKİ MERKEZİ İDARE

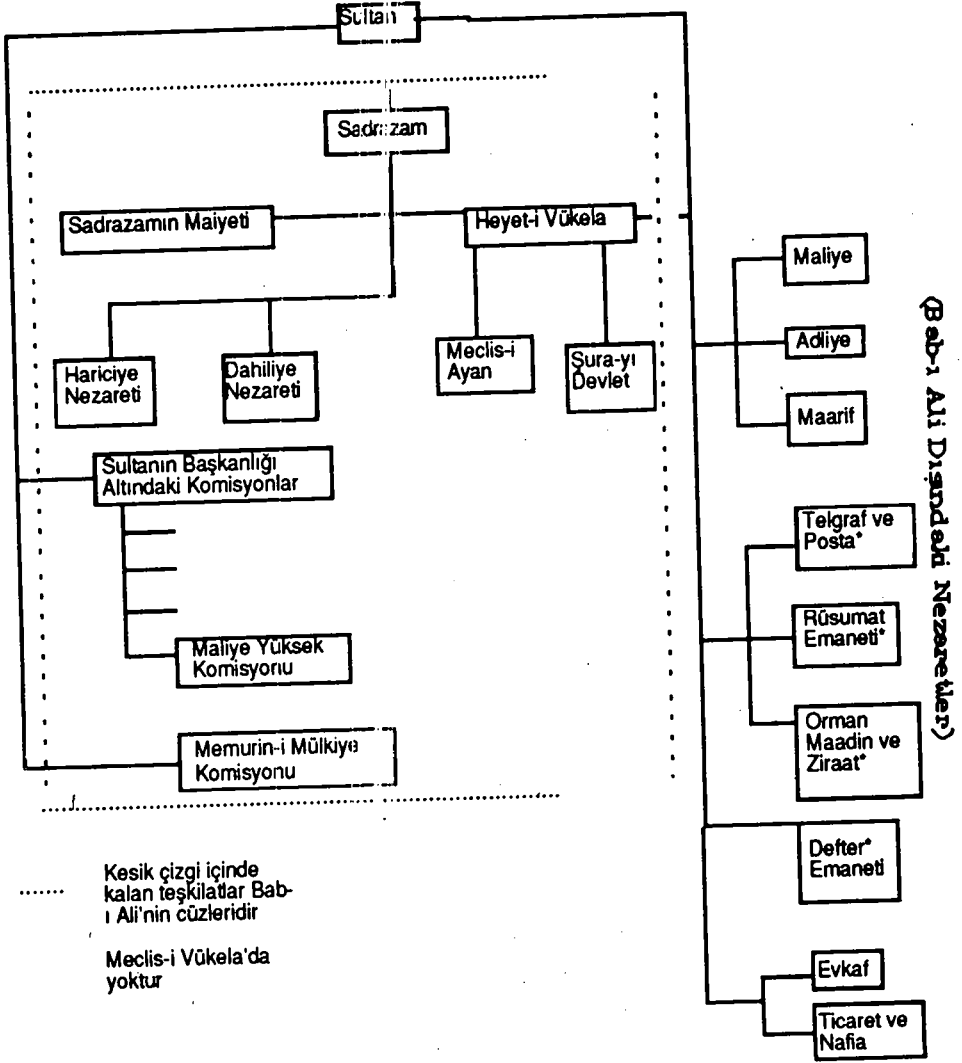

.... inha ve denetim

— tayin ve azil

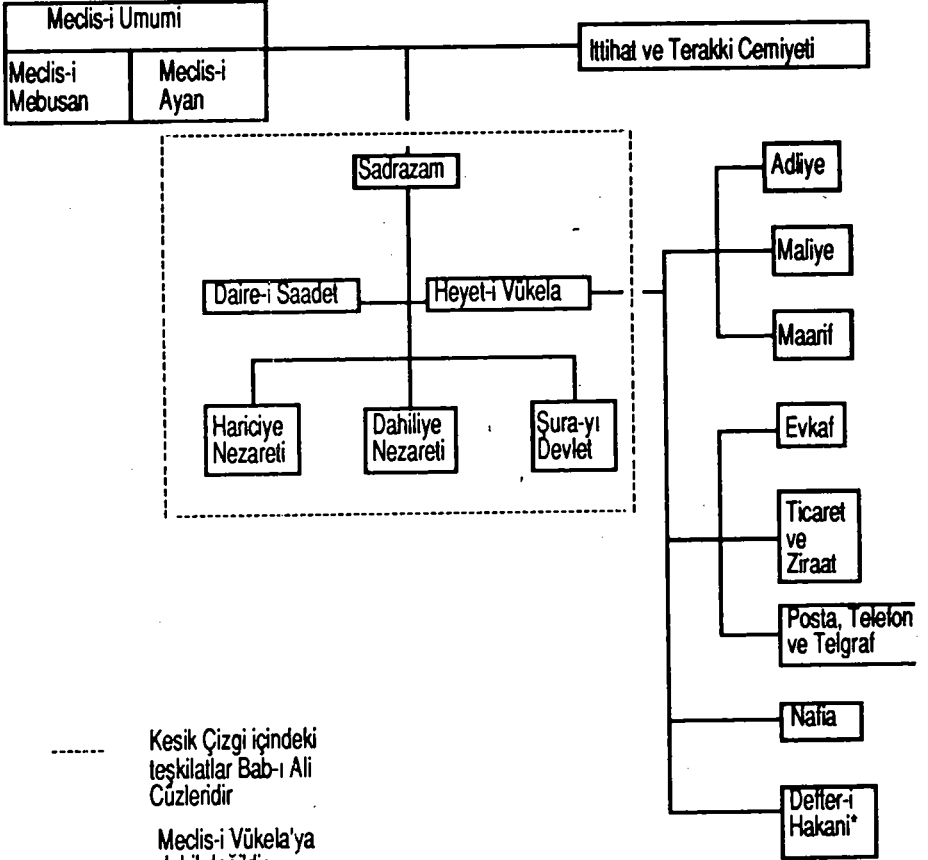
Ek 14145

SİVİL BÜROKRASİNİN TEŞKİLAT YAPISI VE SARAYLA OLAN İLİŞKİSİ, 1908

Ek 15¹⁴⁶

SİVİL BÜROKRASİNİN TEŞKİLATI VE MECLİSİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİYLE OLAN İLİŞKİSİ, 1914

Ek 17

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçe'den başka dillerde yayımlanan gazete ve dergi sayısı 1746 olup bunlar 22 ayrı dilde basılmaktaydılar.¹⁴⁸ Bunlar;

OSMANLI DÖNEMİNDE ÇIKAN GAZETE VE DERGİ SAYILARI

Fransızca (Mısır dahil)	: 701	Ermenice	: 397
Arabca	: 300	Rumca	: 155
İngilizce	: 34	Bulgarca	: 39
Almanca	: 29	Arnavutça	: 11
İtalyanca	: 20	Farsça	: 6
Rusça	: 6		

1905 yılında ayrıca 145 Fransız, 34 Alman, 14 Avusturya, 4 Belçika gazetesi Osmanlı okurlarına ulaşmaktaydı. Aynı dönemde Mısır'da 130 gazete ve dergi yayımlanmaktaydı.¹⁴⁹

¹⁴⁸Ziyad Ebuzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", Türkiye'de Yabancı Dilde Basın, İÜ. Basın Yayın Yüksekokulu Yayınları, s. 30.

¹⁴⁹Gerard Groc ve I Çağlar, La Presse Française de Turquie de 1795 A Nos Jour, Histoire et Catalogue, (İstanbul, 1985), s. 52.